

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

14.2

9(47.925)

9-42

Օրհրդագրի և զրոյ տիպոգրաֆիայի 1908 թ. 200
միջոցառում
Հայաստան

ՔՐԻՍՏՈՐԹՐԻՆ ՄԱՆՈՐԶԱՐ ԱՐԵՎԵՆՆԵՐ

1910
թիվ 1

Եւսկ-ը-հայկոստայ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԱՂԻԱԾՆԵՐ

(Արասպուստ «Հովիտ» օտարաբերից)

Տասնի, Պրակ երկրորդ

Գառիթ և Գանիէլ կաթողիկոսներ.

Կ Ա Ջ Մ Ե Ց

Եղիշէ ա. ք. Գեղամեանց

ԳՐԱՆԵՑՈՒՄ

Историческія выписки

(Перепечатано изъ журнала „Овиль“ (Пастырь)

Католикосы Давидъ и Даниилъ.

Ч. II. Сост. прот. Е. Гегамянцъ.

263

БАКУ

Типографія Н. А. Эриванцова.

1909.

9(47.925)
9-42

9(47.925)

9-42

uy.

Սոյն պրակի աղբիւրներն են՝ բացի
առաջին պրակում յիշածներից նաև

1) Աղանեանց. Դիւան Հայոց Պատ-
մութեան, գիրք Ե և Զ.

2) . АКТЫ Кавказ. Археогр.
Комиссии, հատորներ II, III և IV.

3) Պէրպերեան. Պատմութիւն Հայ-
ոց 1772—1860. Կ. Պոլիս, 1871.

ԼԲ.

Ռուս կառավարութիւնը մանրամասն, և բաւականին ճիշտ, տեղեկութիւն ունէր թէ Սրարատեան Մայր Աթոռը ինչ նշանակութիւն և խորհուրդ ունի ընդհանուր հայութեան համար: — Գիտէր թէ նոյն իսկ տիրապետող պարսիկ տարրը, մինչև իսկ պարսից ինքնակալները, որ պիտի յարգանքով և սկնածութեամբ են վերաբերում դէպի այդ դարաւոր սրբավայրն ու նրա գահակալները:

Հետևաբար այդ սրբավայրին ու նրա գահակալին իրան հպատակեցնելը՝ ռուս կառավարութեան համար՝ մի քաղաքական կարևոր անհրաժեշտութիւն էր:

Դրա համար էլ Յովսէփի մահւամբ կառավարութիւնը չ'վհատեցաւ, այլ անսայթաքօրէն շարունակեց իւր ջանքը, որ էր՝ Մայր Աթոռի վրայ մի այնպիսի կաթողիկոս նստեցնել, որ համապատասխան լինի իւր քաղաքական հաշիւներին, որ եթէ Յովսէփ Արղութեանի մեծամեծ արժանիքներն չունենայ՝ գոնէ նրա ուղղութեանը համակրող և հետևող լինի, — գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար դա միևնոյն է:

ԼԳ.

Մի այդպիսի անձի նմանողութիւն ունէր Դաւիթ եպիսկոպոսը, — որ Դանիէլի և Յովսէփի ընտրութեան թերթերն մի տարի առաջ Պօլիս էր տարել և այնտեղի հայերից ևս վերընտրւած ու հաստատւած Դանիէլ կաթողիկոսի անունը՝ ինքը առաջինն էր յիշատակել Պօլսոյ Մայր եկեղեցումը:

Ղուկաս կաթողիկոսի մահից մի ամիս առաջ՝ Դաւիթը մի մասնաւոր նամակով, — գրւած էջմիածնից 1799 թւի նոյեմբերի 27-ին, — Յովսէփ Արղութեանին հարցնում էր թէ նա յօժարում է արդեօք կաթողիկոս դառնալ, որպէս զի ինքը այժմեանից «Ղատագով» լինի և նրա թեկնածութիւնը առաջ մղէ: — Յովսէփը, իհարկէ, յօժար էր:

Բայց որովհետև նրա թեկնածութիւնը առաջին անգամ էջմիածնում, ինչպէս գիտենք, չ'անցկացաւ:

Երկրորդ ընտրութիւնն էլ, որ «ի բռնաւորութենէ բռնաւորաց» էր կատարւել ս. էջմիածնում, — Պօլսոյ հայերի կողմիցը խոտւեցաւ. — ուստի Դաւիթը, կամայ թէ ակամայ, համակերպել էր ազգի ընտրութեանը և խոնարհւել Դանիէլի առաջ:

Իսկ հիմայ, երբ Յովսէփը այլևս չկար, բնական է, որ ուսս քաղաքականութեան համար բացարձակ հաշիւ էր՝ հանգուցեալին յարդ աեսնել նրա մտերմին, նրան համակրողին:

Ի պատիւ Դաւիթին, սակայն, պէտք է ասել, որ նա թէպէտ և ուսս կառավարութեան սոյն այս տրամադրութեան ծանօթ էր, — այնուամենայնիւ՝ Յովսէփի մահեան լուրն առնելով՝ իսկոյն միացաւ էջմիածնի միաբանութեան հետ և նրանց ու «երկրացւովք» (աշխարհականներով) Դանիէլի համար ընտրական թերթ կազմեցին և ուղարկեցին Թօխատ՝ հրաւիրելով նրան էջմիածին իբրև արդէն ընտրեալ կաթողիկոս:

Եւ եթէ կողմնակի ազդեցութիւնը նորից հրապարակ չգար, — Դանիէլը կուգար և կստանձնէր իւր պաշտօնը: Եւ ամէն ինչ խաղաղութեամբ կը վերջանար:

Դժբաղդաբար քաղաքականութիւնը դարձեալ իւր պոչը ժաժ տւեց:

Եւ անա այդ օրւանից սկիզբն առաւ, այսպէս անւանեալ «Դաւիթ-Դանիէլեան» շփոթները ու կռիւները էջմիածնի միաբանութեան և հայ ազգի մէջ ամեն տեղ:

Մեզանում շատերը կարծել են և հիմայ էլ կարծում են թէ՛ «Դաւիթ-Դանիէլեան» կռիւը արդիւնք է այս երկու եպիսկոպոսների լոկ փառասիրութեանը, նրանց կրքերին:

Սակայն, ինչպէս մեր ընթերցողները հետզհետէ կը տեսնեն մեր բաղւածներիցը, «Դաւիթ-Դանիէլեան» կռիւը իսկապէս արդիւնք է ուսսական, տաճկական և պարսկական քաղաքականութեան մրցակցութեանը, նրանց, նա մանաւանդ առաջինի, աշխարհակալական ձգտումներին:

ԼԴ.

Պատերազմական նախնիքաց գործողութիւններն, կաշառակուրծ պաշտօնեաների յափշտակութիւններն և շահագործողների հարստահարութիւններն Մայր Աթոռի նիւթական վիճակը տակն ու վրայ էին արել:

Միաբանութիւնը այն աստիճանի աղքատութեան էր հասել, որ կենսական ամենահրօժեշտ պիտոյքներիցն անգամ զրկւած էր:

Այս ամենը Յովսէփ Արղութեանին քաջ յայտնի էին:

Ուստի նա, Ռուսաստանից մեկնելուցը առաջ՝ պահանջեց հաղորդել իրան, թէ վանքը ինչ ու ինչ պակասութիւններ ունի՝ խոստանալով հոգալու այդ ամենը:

Հարուստ, փարթամ և առատաձեռն Արղութեանի համար՝ ոչ մի նշանակութիւն կամ ծանրութիւն չէր Մայր Աթոռին օգնութեան հասնելն:

Թող որ այդ օգնութիւնից՝ նորընտիր կաթողիկոսը՝ ինքը աւելի կօգտուէր: Դրանով նախ և առաջ՝ միաբանութեան սիրտը կգրաւէր. իսկ երկրորդ՝ փոքր ի շատէ վայելուչ շուք կուտար այն Աթոռին, որի վրայ իւր «չքեղափառ» անձն էր բազմելու շուտով:

Արղութեանի պահանջին միաբանութիւնը փութաց պատասխանել, որ վառելու մոմի ճրագու չունին, հագուստ չունին, ոսպ, սխեռ, բակլայ և շիրպախտ չունին:

Կաթողիկոսը, ի հարկէ, կարգադրեց, որ այդ ամենը Թիֆլիզից հասցնեն վանքին:

Իսկ երբ ինքը կովկաս մեկնեց՝ բեռներով հեռը բերում էր մեծ մեծ ընծաներ, մթերք, վանքի և վանականների համար զգեստացուներ և այլ անհրաժեշտ, նոյն իսկ թանգազին, առարկաներ:

Բայց ինչպէս որ Արղութեանին իրան չէր վիճակւած էջմիածնի երեսը տեսնել, այնպէս էլ նրա բերած ընծաներին չվիճակեցաւ էջմիածին հասնել, բացի մի քանի աննշան եկեղեցական իրերից:

ԼԵ.

Թէպէտ կաթողիկոսի համար, իւր իսկ յանձնարարութեամբ, բնակարան էր պատրաստւած Թիֆլիզի մայր եկեղեցւոյ, — վանքի գաւթում, սակայն Արղութեանը իւր եղբօր որդի իշխան Սողոմոն Արղութեանի տանը իջևանեցաւ:

Եւ հէնց որ կաթողիկոսը հոգին աւանդեց, իշխան Սողոմոնը հանգուցելոյ սպասաւոր Գրիգոր վարդապետի հետ միասին՝ զրեթէ բոլոր կաթողիկոսական կայքն ու գոյքը յափշտակեցին, իրանց սեպհականեցրին:

Նրանք մինչև անգամ թոյլ չաւին, որ էջմիածնից կաթողիկոսին հրաւիրակ եկած 4 արքեպիսկոպոսները՝ դիակին մօտենան, աղօթեն, «հոգւոց» ասեն:

Դիակը դազադում դրած՝ նրանք մի ամսաչափ՝ պահեցին մինչև որ թաղման տեղը որոշի կայսերական հրամանաւ:

Գրիգոր վարդապետի և իշխան Սողոմոն Արղութեանի արարմունքի թելադրողը՝ եթէ ժեներալ Լազարեվը չէր՝ անշուշտ նրանց համակրողն էր:

Որովհետև ժեներալ Լազարեվն էլ, իւր հերթում, հրաւիրակ եկած արքեպիսկոպոսներին արգելեց էջմիածին վերադառնալու, երկիւղ կրելով մի գուցէ նրանք այնտեղ դառնալով՝ փոխանակ Դաւթի՝ Դանիէլի ընտրութիւնը առաջ ձգել տան միաբանութեանը:

Իր միջամտութիւնը այս գործում ուսական իշխանութեան ներկայացուցիչ Լազարեվը նրանով էր բացատրում, իբր թէ հանգուցեալ կաթողիկոսը՝ իւր խոստովանածօրը բանաւորապէս կտակել է, որ իրան յաջորդը Դաւթ արքեպիսկոպոսը լինի, և սա, իւր հերթում, Գրիգոր վարդապետին եպիսկոպոսացնելով՝ ուսահայերի վրայ առաջնորդ կարգէ:

Չնայած այս հնարովի պատճառաբանութեանը, չնայած ժեներալ Լազարեվի արգելքներին և Գրիգոր վարդապետի ու իշխան Սողոմոնի ինտրիգներին՝ հրաւիրակ արքեպիսկոպոսները՝ իւր ժամանակին և ամեն բան հաղորդեցին ու հասկացրին Մայր Աթոռի միաբանութեանը:

Վերջինս էլ աճապարեց և միաբանութեան և աշխարհականների միջոցաւ մարտի 17-ին մի ժողով կազմեց, որը մի տարի առաջ եղած Դա-

նիէլի ընտրութիւնը՝ վերընտրութեամբ հաստատելով ուղարկեց նորան Թօխաթ՝ թախանձելով, որ, կարելիին փութով, ճանապարհ ընկնի էջմիածին գալու: Ինչպէս յիշել ենք՝ այդ ժողովին մասնակցեց և թերթին ստորագրեց Դաւթ արքեպիսկոպոսն ևս:

Ժողովի որոշումը լսելով ժեներալ Լազարեվը դիմեց նախընթաց տարում իւր պործագրած բռնի միջոցին:

Թիֆլիզի մի քանի ազդեցիկ հայերից և վերաց արքայորդի Դաւթից նա, Լազարեվը, մի պատգամաւորութիւն ուղարկեց դարձեալ էջմիածին՝ պահանջելով որ կարողիկոս ընտրի անպատճառ Դաւիթը, այլ ոչ Դանիէլը*):

Այդ պատգամաւորութեամբ էլ չբաւականանալով ժեներալ Լազարեվը Երևանի պարսից խանին ևս մի նամակով խնդրեց ազդելու էջմիածնեցւոց վրայ, որպէս զի սրանք Դաւթին ձայն տան:

Իրանով էլ չբաւականանալով ժեներալ Լազարեվը Երևանի խանին վրայ ճնշում գործե-

*) Վերջերում երբ Դանիէլը կաթողիկոսացաւ՝ վրաց արքայորդի Դաւթը նրան գրած շնորհաւորական նամակում իւր էջմիածին գախ և Դանիէլի կաթողիկոսացման հակառակ գործին ահնարկելով՝ աւելացնում է ձեռ ըստ ամենայնի անմեղ եմ առ այն, զի աստ (Թիֆլիզում) եղեալ մեծաւորն ուստաց (Լազարեվ ժեներալն) զոր ինչ և ասէր ես անցանել 'ի քանն նորս ոչ կարէի» (Դիւան Է. պատմ. գրքք Ե. Եր. 262):

Միևնայն միտքը և փաստաւից կերպով արքայորդի Դաւթը յայտնում է նաև Նիքեմ արքեպիսկոպոսին ուղղած նամակումը: (Նոյնը, Եր. 342—343):

լու նպատակաւ, մի գունդ էլ զօրք ուղարկեց
ռուսաց և պարսից սահմանադիրսի վրայ սպա-
սելու...

19.

Տեսնելով ռուս իշխանութեան այս աստի-
ճանի ջերմ պաշտպանութիւնը՝ Դաւիթ արքե-
պիսկոպոսը, որ ցարդ օրինակութիւնից դուրս
չէր եկել, գայթակղւեց:

Եւ իւր կողմից ևս աշխատեց խանին որ-
սալու:

Սանն էլ տեսնելով, որ ռուս իշխանութեա-
նը դիմադրելու ոյժ չունի՝ կամեցաւ լաւամար-
դի երևալ թէ Լազարեվի առաջ և թէ Դաւիթ,
որի առաջարկած կաշառքն ևս ուրախութեամբ
ընդունելով՝ իւր զօրքերը էջմիածին ուղարկեց և
նրանց սւինների երկիւղի տակ՝ Դարթին բռնու-
թեամբ կարողիկոս օձեղ տեց ի հաճոյս ռու-
սական կառավարութեան:

Օձմանը մասնակցել պարտաւորուող հոգևո-
րականներից գլխաւորները՝ փախչում, թազչում
էին: Բայց պարսիկ զինւորները նրանց գանե-
լով բռնութեամբ վանք էին բերում:

Այս կերպով ի գլուխ եկած իրականու-
թեան հետ, բնական է, բողոքողները չէին կարող
հաշուել և շարունակում էին իրանց արդար
դատի պաշտպանութիւնը:

Առանձնանալով եկեղեցւոյ մէջ՝ նրանք իջ-
ման տեղի և ս. Գեղարդի վրայ երգւեցան՝

չճանաչել Դաւիթին կաթողիկոս: Եւ նրա տա-
պալմանը համար ձեռքներիցը եկած աշխատոն-
քը չխնայել:

Հէնց այդ նպատակի համար էլ՝ նրանցից
մինը, — Յովհաննէս գեղարդակիրը ծածուկ թիֆ-
լիս փախաւ, որպէս զի այնտեղ հոգայ «վասն
ազատութեան սրբոյ տանս և միաբանութեանս
մերոյ»:

Զատիկի մեռելոցի օրը՝ Դաւիթի ականջն
հասնելով Գեղարդակրի փախուստը՝ իսկոյն բռ-
նեց նրա գլխաւոր կողմնակիցներին և շղթայա-
կապ բանտարկեց էջմիածնում: Իսկ միւսներին
գիշերը գանակօժելու համար՝ հրամայեց ճի-
պտաներ պատրաստել:

Ողջ միաբանութիւնը ոտքի կանգնեց և բա-
բերով ու փայտերով վեհարան դիմելով՝ «հանաք
գեղբարան մեր ի բանտից և ի կապանաց»:

Յետոյ խուռն բազմութեամբ գնացին «յե-
կեղեցին եպիսկոպոսք, վարդապետք, արեղայք
և սարկաւազունք և բոլոր ուխտ եկեղեցւոյ և
քննութիւն արարեալ գտաք զսա ընդդէմ Աս-
տուածային և եկեղեցական օրինաց, խանգարիչ
բարեկարգութեան Ազգին և աւերիչ սրբոյ Ա-
թոռոյս»:

«Վասն որոյ ուխտեցաք առաջի Քրիստո-
սաէջ սուրբ տեղւոյս, զի բարձցուք զշարն ի
միջոյ: Եւ ի հաստատութիւն բանխ՝ գրեցաք
զիր մի առ ինքն Դաւիթ թէ՛ վասն գանազան
անկարգութեանց և բարբարոսական գործոց

քոց՝ ոչ ընդունեմք զքեզ, և միանգամայն նը-
զովեցաք զինքն և զհամախոնս նորա»:

ԼԷ.

Տեսնելով միաբանութեան այս աստիճան
լարած դրութիւնը՝ Դաւիթը հրամայեց բոլոր
դռները պինդ փակել, որպէս զի ոչ ոք չկարո-
ղանայ դուրս գնալ վանքից:

Սակայն միաբանութիւնը պարսպի հիւսի-
սային պատը քանդելով՝ դուրս ելաւ և խուռն
բազմութեամբ՝ «եպիսկոպոստոնք, վարդապետք,
արեղայք, սարկաւազուք և մանկուք վարժա-
տանն և բոլոր միաբանք» դիմեցին Երևանի
խանին և պահանջեցին կամ Դաւիթին հեռացնել
և բերել «գօրինաւոր Հայրապետն (գԴանիէն) և
կամ սպանել զմեզ զամենեսեան»:

Խանը սկզբում տրամադիր էր զիջանել:
Գուցէ նոյն իսկ նրա սրտովն էր միաբանու-
թեան այդ խոշոր ցոյցը: Զիջանելով միաբանու-
թեանը և փոխելով Դաւիթին՝ խանը, որոշ չա-
փով, յաղթանակ տարած կլինէր ուսաց քաղա-
քականութեան վրայ, բայց յետոյ՝ «չնչաւատ
մելիքն (Դաւիթի խնամի մելիք Աբրահամը) ի
ձեռս մեծագումար կաշառաց շրջեաց զմիտս
նորա, որ ժխտեաց զխոստումն իւր»:

Բացի կաշառքից, թերևս, խանը չկամեցաւ
ուսաներին նորից զրգուել իւր դէմ:

Այսպէս թէ այնպէս, ցոյցի հետևանքը ցու-
ցարարներին համար լաւ չէղաւ:

Խանը բռնեց ցոյցի պարագլուխ Աստուա-

ծատուր, Բարսեղ և Աւետիս եպիսկոպոսներին
և շղթայելով բանտը ձգեց, որից ազատւիլ կա-
րող կլինին 9000 զուռուշ տուգանք վճարելուց
յետոյ:

Իսկ միւս ցուցարարներին՝ անխտիր ամեն-
քին, նոյն իսկ վարժատան մանուկներին, ձիա-
ւոր զինուորները քշեցին տարան էջմիածին,
ճանապարհին «գանելով, հարկանելով»:

Ժամանակը գիշեր էր, մութ. ցուցարարնե-
րը գնում էին բոկոտն, շատերը գլխաբաց:—Եր-
կնքից թեթև անձրև էր գալիս: Ճանապարհը
ցեխոտած էր. արագ շարժել չէին կարողա-
նում, մինչդեռ զինուորները անդադար ստիպում
էին՝ նոյն իսկ ծեծում: Ուստի շատերը փոսե-
րի մէջն էին գլորում, ընկնում, շատերի մար-
մնոյ այս և այն մասն էր վիրաւորում: «—Եւ
այսպէս տուայտանօք և տառապանօք հասուցին
(զինուորքն) զմեզ ի ս. Աթոռն»:

Եւ իսկոյն փակեցին խցերի մէջ դռները
վրաներիցը փակելով մինչև ի լոյս: Լուսաբացին
էլ, չնայած կալանաւորների աղաչանքներին ու
աղաղակներին, դռները չէին բաց անում: Այն-
պէս որ ստիպւած եղան բնական կարիքը կա-
տարել խմելիքի և ուտելիքի համար յատկաց-
րած ամանների մէջ*):

Կէս օրւայ դէմ վերջապէս կալանաւորնե-

*) Եթէ Դաւիթին հաւատանք՝ Երևանից յետ դարձած այս
միաբաններին նա ինքը իբրև թէ «խնամարկութեամբ ընկալաք և
ներեցաք ամէնից յանցանքն ևս, և այժմ ունիմք զամենեքեան ի
սէր մեր»: Դիւան զերբ 2, եր. 395.

ըին արձակեցին, իւրաքանչիւրիցը այսպիսի ստորագրութիւնն առնելով, որ ով որ վանքից փախչի, կամ կաթողիկոսին ընդդիմանայ,—պարտաւոր է 100 թուման տուգանք վճարել և մօրուքը գերծել տալ:

Յետոյ պարագլուխներին նորից տարան և առանձին առանձին բանտարկեցին զարույ, ցորենի և այլ մթերքների ամբարներում:

Եւ ինչպէս այդ բանտերի վրայ՝ նոյնպէս և վանքի դռների և ճանապարհների վրայ՝ պահապան զինւորներ կանգնեցրին, որպէս զի կալանաւորները ոչ փախչել կարողանան և ոչ էլ նամակ ուղարկել մի տեղ*):

ԼԸ.

Ինչ եռանդով որ ժեներայ Լազարեվը Դաւթի ընտրութիւնն ու օծումը յաջողեցրեց, նոյն եռանդովը Տամարա զեսպանը՝ Վ. Պօլսոյ հայերի յօժարութիւնն ու սուլթանական հաստատութեան ֆէրմանը ձեռք բերեց Դաւթի համար:

Սուլթանի ֆէրմանին հետեցեալ և պարսկական Չահի հրովարտակը:

Սակայն այդ ամենը արգելք չդարձաւ Դանիէլի կուսակիցներին իրանց բողոքի ձայնը հասցնելու ամեն տեղ, մինչև իսկ Պետերբուրգի արքունիքին, որի Պօլսոյ և վրաստանի ներկայացուցիչները այս աստիճան բռնանում էին հայ ազգի և նրա դարաւոր իրաւունքների վրայ:

*) Դիւան գիրք Ե. Կր. 225—226.

Բողոքում էր Էջմիածնի միաբանութեան մեծագոյն և ընտիր մասը, որ ցարդ հաւատարիմ էր մնացել Մայր Աթոռի շահերին, բողոքում էր ինքը Դանիէլը, բողոքում էր և հայ ժողովուրդը*):

Իսկ այդ ամեն բողոքողների պարագլուխ կանգնած էին Եփրեմ արքեպիսկոպոսը (յետոյ կաթողեկոս) և Լազարեան իշխանական տոռնը, որը հատարինէ կայսրուհու օրերիցն սկսած՝ մեծ կշիռ էր ստացել ռուս կառավարութեան աչքում:

Այդ բողոքները ունեցան իրանց ազդեցութիւնը:

Աղէքսանդր Ա. կայսրը 1801 թւականի սեպտեմբեր 26 թւակիր հրովարտակով՝ հրամա-

*) Դաւթի կուսակիցներն ևս, իրանց հերթում, բողոքում էին Պետերբուրգի արքունիքին Դանիէլի և նրա կուսակիցների դէմ (Դիւան Հ. պատմ. գիրք Ե. Կր. 313—317. և և գիրք Զ. Կր. 413—417):

Բողոքում էր ինքը Դաւթը ուղղակի կայսեր և խնդրում, «քննութեամբ հասու լինել անցիցն անցելոց և մի մի կողման ունին զնկում՝ զմիւս կողմն պարտաւորել» (նոյնը. գիրք Ե. Կր. 163—166):

Նա, Դաւթը, բողոքում էր կայսրուհի Մարիա Ֆեօդորովնային և նրա միջնորդութիւնը խնդրում կայսեր առաջ. (նոյնը. գիրք Զ. Կր. 511—513):

Դաւթը զիմեց նաև ժեներայ պրօկուրօր Աղէքսանդր Անդրէյեվիչ Բեքլեշովին, զիմեց կայսեր անձնական քարաուղարին, ևս և զանազան մեծահամբաւ և ազդեցիկ պաշտօնական և անպաշտօն անձինքներին (նոյնը. գիրք Զ. Կր. 518—526):

Սակայն երբ նրա և նրա կուսակիցների այդ ամեն տեսակ զբաւոր զիմումները ցանկալի արդիւնք չունեցան,—Դաւթը երկու եպիսկոպոս ուղարկեց Պետերբուրգ, սակայն զրանց էլ չթոյլատրեցան կովկասից այն կողմն անցկենալ:

յեց Տամարային, որ Դաւթի ֆէրմանը առ ոչինչ համարել տալով Սուրբանից նոր Փէրմանն անո՛ք բերէ Դանիէյի հասսասման համար:

Նոյնպիսի հրահանգներ ուղարկւեցաւ Վրաստանի իշխանաւորներին էլ, որպէս զի նրանք էլ այս կողմերում ազիտացիա անեն յօգուտ Դանիէյի կաթողիկոսութեան:

Այդ ազիտացիայի հետեանքներից մինն էլ այն խնդիրն է, որ Թիֆլիզի հայ հասարակութիւնը՝ իշխանները և արհեստաւորները, — «միահամուռ բազմութեամբ» ուղարկել են կայսեր:

Խնդրատուները գրում են կայսեր, որ Ս. Էջմիածնում օժւած Դաւթին նրանք ճանաչել են և ճանաչում են իրանց կաթողիկոս:

Եւ որքան կենդանի է՝ նա է ընդհանրական կարողիկոս մեր, և ոչ ոք կարէ փոխոխել զնա, որովհետեւ օժեալ Տեառն է, նա պարտի յիշատակել ի սուրբ եկեղեցիս մեր. և բաց ի նմանէ ոչ ոք ճանաչեմք և գիտեմք:

Իսկ երէ (շարունակում են խնդրատուները) Նորին կայսերական Մեծնորեան հրամանն գայցէ և Նորին Բարձր հրամանաւ այլ ոք եկեացէ և օժցի ի մեջ սրբոյ Արոտոյն՝ յսևժամ անենեփեանս պարտական եմք հնազանդիչ Նորին կայսերական Մեծնորեան հրամանին*):

Դիպլոմատի ձեռքով և դիպլոմատիքական լեզուով գրւած այս խնդիրը, որին 304 հոգի էին ստորագրել, նրանց թւում և հոգևորական-

*) Դիւան գիրք Ծ. հր. 251.

ներ, մատուցուեցաւ» Նորին Բարձր գերագանցութեան Կարո Վեօթօթօյի Կրօնիկոսին, և հանաչ ընկալաւ, որ և քարգմանեալ ընթերցաւ և խոսուցաւ առաջել ի Դուռն Անեկաողորմած և ինքնակալ Մեծի Կայսերն):

ԼԹ.

Այս բողոքագրերն ու խնդրագրերները ստանալով Աղէքսանդր կայսրը 1802 թուականի մայիսին աւած հրովարտակով հաստատեց Դանիէյի կաթողիկոսութիւնը՝ ընծայ ուղարկելով, միևնոյն ժամանակ, բաւականաչափ շուրջապու կտորներ կաթողիկոսին իրան և վանքի համար:

Եւ որովհետեւ Դաւիթը արդէն օժւած էր և գահակալում էր, ուստի Դանիէյը, Եփրեմ արքեպիսկոպոսի խորհրդով, որ թերևս ներշնչւած էր ուրիշներից, Ալաշկերտի երեք խորան ս. Յովհաննէս վանքում մայիսի 25-ին նոյն 1802 թ. օժւեցաւ կաթողիկոս Աղթամարի կարապետ կաթողիկոսի, 16 եպիսկոպոսների և բազմաթիւ վարդապետների ու քահանաների միջոցաւ, որոնք և գրաւորապէս բանադրեցին Դաւթին՝ կամենալով այս եղանակով շլատելու ու խորտակելու նրա ոյժը*):

Սակայն Դաւթի ոյժը ոչ այնքան բարոյական էր, որքան նիւթական:

Դաւիթը տեսնելով, որ ուրև կառավարու-

*) Այդ հետաքրքիր և ընդարձակ զօգումները տես Դիւան գիրք Ե. հր. 219—236.

թիւնը իրան դաւաճանեց,—ինքն էլ հիմի պարսից կողմն անցաւ բոլորովին և պարսից քաղաքականութեան կուսակից դառնալով և իւր յոյսը պարսից վրայ դնելով ինքն էլ, իւր հերթում, էջմիածնում մի ժողով կազմեց և Գանիէլի կաթողիկոսութիւնը բանադրեց, էջմիածնից դուրս կատարւած նրա օժումը՝ համարելով հակառակ եկեղեցական և ազգային կանոնի: Եւ այս կէտում, —պէտք է ասած, — Գաւիթը կատարեալ իրաւունք ունէր:

Դեռ այդ բաւական չէ:

Տաճկաց և պարսից իշխանութիւններէ միջոցաւ՝ Գաւիթը Գանիէլին էջմիածին բերել տւեց և բանադրեց ու բանտարկեց*):

Խ.

Երբեմն Գաւիթին պաշտպանելով և կաթողիկոսացնելով և երբեմն Գանիէլին՝ ռուս կառավարութիւնը, — շատ պարզ է, որ հայ ազգի և

*) Կարնոյ հայ իշխաններին, Կ. Պօլսոյ պատրիարքին և մերաններին, Թիֆլիզի և Քաւրիզի հասակակութիւններին զրած իւր կոնդակներում և նամակներում (տես «Դիւան» Հայոց պատմ. զիւրք Զ. երեսներ 629, 634, 672—674, 689 և 702—712) Գաւիթը զրում է, որ ինքը Գանիէլին պատուով և յարգանքով է պահում վանքում, եկեղեցում էլ նրա համար յատուկ և պատուաւոր տեղ է պատրաստել տուած և այլն:

Գաւիթի այս զրածներն մեղ ճշմարիտ են թւում, մտնաւանդ երբ ՚ի նկատի առնենք, որ Գանիէլը Գաւիթին տուած, — անշուշտ սրա պահանջմամբ, — «հրաժարագրով» (տես «Դիւան» Հ. պատմ. զիւրք Ե. եր. 297). բարբոսովին ձեռք էր քաշել կաթողիկոսութիւնից: Թէպէտեւ միւս կողմից նրա այդ հրաժարագիրը, ինչպէս և նրանով արտայայտած իւր խոստումն ու երդումը արգելք չեղան, որ նա, Գանիէլը միւս անգամ կաթողիկոս դառնայ՝ երբ ռուսական և պարսկական քաղաքականութիւնը պահանջեցին այդ:

նրա Մայր Աթոռի շահերն չունէր ի նկատի, ոչ էլ այդ եպիսկոպոսները անձնական արժանիքը: Այլ միմիայն այն ազդեցութիւնը, որ նրանցից մէկը կամ միւսը կարող էր գործ դնել հայ ժողովրդի վրայ, և մինչև իսկ պարսից իշխանաւորները վրայ, յօգուտ ռուսաց քաղաքական մերձաւոր և հեռաւոր շահերին:

Ուստի Գանիէլի հաստատութեան հրովարտակը ստանալուց յետոյ՝ կառավարչապետ Կնօրինզը դեսպան ուղարկեց Երևանի խանին՝ առաջարկելով, որ փոխանակ Գաւիթին՝ Գանիէլին նստացնէ կաթողիկոս: Խանը բացասեց: Կնօրինզը իւր առաջարկը կրկնեց: Խանը դարձեալ բացասեց:

Պարսից կառավարութեան համար հիմայ ամեն բան ավաշկարայ էր: Եւ նա շատ լաւ հասկանում էր, թէ հայոց երբեմն այս և երբեմն այն եպիսկոպոսին հովանաւորելով՝ ինչ քաղաքական ձգտումներ է տածում իւր մէջ ռուս կառավարութիւնը:

Ուստի Պարսկաստանը բացարձակաբար ընդդիմադրել սկսեց ռուսաց ձգտումներին:

Այդ միջոցին էր, որ Կնօրինզին յաջորդեց իշխան Յիցիանովը, ազգաւ վրացի:

Այս նոր կառավարչապետ Կնօրինզի տւած իւր հրահանգ-հրովարտակով՝ Կնօրինզը, ի մի-

*) АКТЫ, Կատար 11, 1870-1871 թթ.

1005
291261

Վի այլոց, պատւիրում է, որպէս զի նա, — Յի-
ցիանովը, օգուտ քաղէ Դանիէլից և նրա բազ-
մաթիւ կուսակիցներէց պարսից և մասնաւորա-
պէս Գանձակի խանի վրայ ազդելու համար:

Միևնոյն հրովարտակումը՝ կայսրը պատ-
մելով Յիցիանովին թէ՛ ինչ պարագաներում
ուրա արքունիքը հաստատեց Դանիէլին կաթո-
ղիկոս և տաճկաց Սուլթանին ևս հաստատել
ուեց, — աւելացնում է, որ եթէ նոր կառավա-
րիչը գտաւ, որ ուսուսկան շահերի տեսակէտով
գուցէ Դաւթի կաթողիկոսութիւնը աւելի ձեռ-
նատու է, քան Դանիէլինը, — թող ապա նա,
կառավարչապետը, այդ մասին առանձին գեկու-
ցազիր ներկայացնէ ի հեռաւորն անօրէնութիւն
կայսեր իրան:

Ինչպէս ընթերցողին յայտնի է, Դանիէլը
կայսեր կողմից հաստատուեցաւ 1802 թւականի
մայիս ամսին:

Իսկ Յիցիանովին վերոյիշեալ հրահանգը
ուղարկուեցաւ նոյն կայսեր կողմից նոյն 1802
թւականի սեպտեմբեր ամսին, ուրեմն երեք ա-
միս յետոյ:

Եւ եթէ իշխան Յիցիանովը տեսնէր, որ
ուսաց շահերի տեսակէտից՝ Դաւթի կաթողի-
կոսացումը աւելի ձեռնատու է քան Դանիէլի-
նը, անշուշտ Դանիէլը երրորդ անգամ կտապալ-
ւէր: Եւ տապալողը նոյն ուսու կառավարութիւ-
նը կլինէր:

Թէպէտ և այդ թշուառ եպիսկոպոսի այժ-
մեան դրութիւնը, — բանտարկութիւնը էջմիած-
նում, — տապալելուց պակաս վատ դրութիւն
չէր:

ԽԲ.

Դանիէլի բազդից իշխան Յիցիանովը՝ Յով-
սէփ Արղութեանի անձնապէս հակառակորդ
լինելով*) Դանիէլին էր նախապատուութիւն տա-
լիս միշտ զեռ Պետերբուրգից չմեկնած: Բացի
դրանից նա ինքն էլ ստուգեց որ, յերաւի, հայ
ազգի մեծամասնութիւնը ևս Դանիէլի կուսա-
կից է:

Ուստի և հետեւեալ գեկուցազիրը ուղարկեց
կայսեր «ի կատարումն Ձերդ կայսերական Մե-
ծութեան հրամանին՝ այստեղ հասած օրիցս ի
վեր ոչ մի առիթ բաց չեմ թողել երևան հանե-
լու՝ Դաւիթ և Դանիէլ կաթողիկոսների մէջ ծա-
գած հակառակութեան առթիւ՝ հայ ազգի իսկա-
կան ցանկութիւնը, որից օգտւելով մեկ կարո-
ղանանի հարկաւոր ներգործութիւն ունենալ
Պարսկաստանի գործերում**):

Ապա պատմելով, որ ըստ իւր ժողոված
ստոյգ տեղեկութիւնների, հայ ազգի ցանկու-
թիւնը Դանիէլի կողմն է, աւելացնում է, որ
ինքը զեռ թիֆլիզ չհասած, ճանապարհին Դա-

*) Իշխան Յիցիանովը Պետերբուրգում Յովսէփ Արղու-
թեանին պատահելիս՝ զինուորական պատիւ չէր տւել նրան: Յով-
սէփն էլ գահագաւուել և Յիցիանովին, որ այդ ժամանակ հաստ-
րակ սպայ էր, պատժել էր տւել:

**) АКТЫ, Կատոր II, կր. 274, № 537.

նիէլի բանտարկելը լսելով՝ մի սպառնական թուղթ է գրել Երևանի խանին՝ Դանիէլին անպատճառ բանտից հանելու համար. թէ այդ սպառնալիքի ազդեցութեան տակ՝ Դանիէլը այժմ բանտից հանւած է և իրան շնորհակալութեան թուղթ է գրել էջմիածնից:

Դանիէլին բանտից այս կերպ ազատելուց յետոյ՝ իշխան Յիցիանովը ուղարկեց նրա կաթողիկոսութեան հաստատման հրովարտակը:

Հրովարտակը կաթողիկոսին ուղարկեցաւ յատուկ պատգամաւորութեան ձեռքով, բաղկացած Չուլիօ ազգանունով մի սպայից և Բամազ Օրբելեան անունով մի իշխանից:

Բայց այդ պատգամաւորութիւնը լոկ պատրուակ էր: Որովհետև Չուլիօյին հրահանգ էր տրւած ձանձաղարհները և Երևանի քերդն ու նրա դիտիւնը ուսումնասիրել ու նկատել: Իսկ Օրբելեանը յայտնի լրտես էր և առաջին անգամ չէր, որ Երևանի կողմերն էր գնում գալիս՝ ծպտեալ կերպով:

ԽԳ.

Պատգամաւորութիւնն ուղարկելուցը քիչ յետոյ՝ իշխան Յիցիանովը մի թուղթ էլ Երևանի հայ յայտնի մելիք՝ Աբրահամին և տեղական բոլոր աշխարհիկ և հոգևոր հայերին ուղղեց:

Ընթերցողը պիտի գիտենայ, որ ինչպէս որ ուսանայերը ուսաց կառավարութեանն էին հակամիտուում միշտ, — նոյն բանն անում էին և

պարսկահայերը պարսիկ կառավարութեան նըկատմամբ:

Արդ՝ ի նկատի առնելով, որ պարսիկ կառավարութիւնը Դաւթին է հովանաւորում, — Երևանի հայերն էլ խանի հրահանգով էին ընթանում:

Նա մանաւանդ որ մելիք Աբրահամը Դաւթի խնամին էր: Մելիքի աղջիկը Դաւթի եղբոր կինն էր: Հետևաբար մելիք Աբրահամը Դաւթի ջերմ պաշտպանն էր թէ ի պատիւ խնամութեան և թէ ի հաճոյս պարսիկ կառավարութեան:

Նւ ահա հէնց այս մելիք Աբրահամին էր ուղղւած Յիցիանով իշխանի նամակը, որով սպառնում էր Երևանի հայերի տուն ու տեղերը քարուքանդ անելու, եթէ որ նրանք Դանիէլի կաթողիկոսանալուն հակառակեն, կամ արգելքներ հանեն:

Ապա Յիցիանովը խորհուրդ է տալիս մելիք Աբրահամին և առհասարակ Երևանի հայ ազգաբնակչութեանը, որ իրանց (Երևանի) խանին չլսեն, վասն զի, — գրում է իշխան կառավարչապետը, — «քեպէս և նս անր իշխող մեծաւորն է, սակայն անր կրօնիցը յէ: Խանը քրիստոնէայ յէ, ուրեմն ինչ զարմացք, որ կեղծ կարողիկոս Դարթից էջմիածնի ոսկիներով և թանկագին քարերովն կաշառւելով*), յանգնում

*) Դաւթը ամեն տեղ, նոյն իսկ կայսեր գրած թղթերում բողբոս է, որ Յիցիանովը զրպարտում է: Նւ խիստ քննութիւն է պահանջում:

է քրիստոնեական եկեղեցւոյ ծերունազարդ պե-
տի հետ խստութեամբ վարուել:-- Խանին, իբրև
մահմեդականի, նոյն իսկ իրանց օրէնքը հրա-
մայում է քրիստոնեաներին հալածել, հապա
գութ, որ Դանիէլի նման Քրիստոսի հաւատա-
ցեալներ էք, ձեզ ի՞նչն է ստիպում խանի օրի-
նակին հետևել»:

«Խանը՝ կեղծ կաթողիկոս Դաւթի օգ-
տին՝ չարչարելով Դանիէլ կաթողիկոսին, իւր
կրօնի պատէրներն է կատարում, իսկ գութ,
որպէս մասնիչ Յուդա, ձեր այդ վարմունքի
համար վերջին դատաստանի օրը հաշիւ պիտի
տաք»:

«Նորք ես այդտեղ գամ, խանը կը փախչի,
իսկ գութ և ձեր տները չէ՞ որ իմ ձեռքի տակն
էք մնալու: Լաւ իմացէք, որ այն ժամանակ
ձեզ էլ, ձեր աներն էլ սրի ու հրի կերակուր
կշինեմ անխնայօրէն: Ուշքի եկէք, խելքներդ
զլինեցողով հաւաքեցէք, ձեր հոգիները մի
կորցնէք, մի թողնէք, որ չար սատանան, օձը
խարբալէ նրանց» — և այլն*):

ԽԴ.

Որքան ուս կառավարութիւնը իրանն էր
պնդում, այնքան պարսից կառավարութիւնը
յամառում էր:

Եւ որքան ուսը Դանիէլին պաշտանում
էր, այնքան պարսիկը նրան չարչարում էր:

*) Акты, изданы II, кр. 275, № 538 և Դիւան գիրք Ե. կր.
332—334.

Բանն այնտեղ հասաւ, որ Երևանի բանտից
մերկ ձիու վրայ՝ Էջմիածին հասցրած և այն-
տեղ «ի գութ անդնդախոր» բանտարկւած ծե-
րունի Դանիէլին մօրուքը, ընչացքը և գլխի մա-
զերն Դաւիթը բռնութեամբ գերծել տւեց ասե-
լով «Թող հիմայ գան ուսներն քեզ օգնեն»*):
Եւ ուսները եկան:

1804 թւականին իշխան Յիցիանովը Երևա-
նի խանից է միջի այլոց, պահանջում էր նախ՝
Դաւիթ կաթողիկոսին յանձնել ուսաց ձեռքը՝
ուղարկելով նրան թիֆլիզ, ուր նա տէրութիւ
նից թողակ ստանալով ապահով կապրի և երկ-
րորդ՝ Դանիէլին բազմեցնել հայրապետական
գահի վրայ:

Յիցիանովի այս պահանջին խանը այսպէս
պատասխանեց՝ «Դու ուրիշ բան ասա, թէ չէ
արժէ՞ հայոց երկու եպիսկոպոսների համար
այդքան աղմուկ հանելը»:

Մի և նոյն ժամանակ խանը Երևանի բերդն
ամրացնելով Դաւթին էլ, Դանիէլին էլ բերել
տւեց Էջմիածնից և Երևանի նշանաւոր ու ազ-
գեցիկ յայերի հետ միասին բերդում բան-
տարկեց:

Յիցիանովը երկու ամիս պաշարեց բերդը,
բայց պաշարի պակասութեան պատճառաւ՝ թո-
ղեց և զնաց Էջմիածին:

Այդ ժամանակ վանքում և նրա զաղանի
ամբարներում բաւականին հաց, մթերք կար
պահւած:

*) Դիւան գիրք Ե. կր. 340—341.

Յիցիանովը այդ ամենը վերցրեց իւր զօրքին բաժանեց: Բացի զբանից իշխանը ժողովեց նաև Մայր Արոտի հարսուրթիւնը՝ դրամները, ականակուռ պատկերները և մատուցները և տասն և մէկ հակ կապելով՝ զօրքին հետ ուղարկեց Թիֆլիզ մի եպիսկոպոսի վերահսկողութեամբ, որ էր Յովհաննէս գեղարդակիրը:

Իւր այս վերջին վարձուները Յիցիանովը նրանով էր բացատրում, իբր թէ ինքը երկիւղ էր կրում, որ ուրս զօրքի հեռանալուց յետոյ՝ պարտիկները կարող են գալ և վանքի հարստութիւնը յափշտակել:

Կարծես թէ Մայր Աթոռի համար մի և նոյն չէր թէ՛ յափշտակողը ո՞վ է, — Երևանի մահմեդական խանը թէ քրիստոնէայ իշխան կառավարչապետը:

Յիցիանովի առաջ բերած պատճառը՝ ի հարկէ՛ պատճառ չէր, այլ պատճառանք, պատրուակ:

Երևանի հայերին և նրանց մելիք Աբրահամին ուղղած Յիցիանովի նամակից ընթերցողը տեսաւ, որ այդ իշխանը բաւականին ծանօթ էր ս. գրքի դարձածներին և նրանցմով էլ խօսում ուսմիկ ժողովրդի հետ:

Այժմ էլ էջմիածնի հարստութիւնը վերցնելով՝ անշուշտ իշխան Յիցիանովը զեկտվարում էր ս. գրքի մի այլ դարձածքով թէ՛ «ուր գանձն ձեր է, անդ և սիրտք ձեր եղեյին»:

Ռուսաց զօրքի հեռանալուցը յետոյ՝ խանը

բերդից արձակեց թէ հայ իշխաններին և թէ Դաւթին ու Դանիէլին

Վերջիններս ուղևորեցան էջմիածին, ուր մի քանի օրից յետոյ եկաւ Փատ-Այի շահը:

Կապուտած ձեռքերով և լերկ երեսով ու գլխով՝ ցաւագար ծերունի Դանիէլին Շահի առաջ հանեցին:

— «Գնւ ես, հարցրեց խրոխտ Չահը, որ այս մըրիկը յարուցիր մեզ վրայ», և կալանաւորին յանձնեց Մարաղայի խանի պահպանութեանն ու հսկողութեանը:

Եւ խանը Դանիէլին իւր հետ վերցրած՝ աքսոր տարաւ Մարաղա:

ԽԵ.

Մարաղայում պարտիկները Դանիէլի հետ լաւ էին վարւում:

Ահմէդ խանը նրան իւր ապարանքում էր պահում. Օրդուխան անունով մէկին էլ՝ նշանակած էին նրան խօսակից, մխիթարիչ:

Այս նշանակում է, որ Դանիէլը խանի տանը բանտարկւած էր և ենթակայ յատուկ և խիստ հսկողութեան:

Իւր այս վիճակի ծանրութիւնը, անշուշտ, Դանիէլ կաթողիկոսին ճնշում էր, ինչպէս երեսում է եփրեմ արքեպիսկոպոսին զրած նրա մի նամակի հետևեալ տողերից՝ «այս երկու տարի եղաւ, որ Օրդուխանն ի զիշերի և ի տւնջեան գմեղ մխիթարէ, զի կամ ի տան Ահմէդ խանին և ի կիրակէսն գնամ յեկեղեցին և դառնամ ի տեղին իմ»:

Գալով աքսորական կաթողիկոսի նիւթական վիճակին,—նա աւելի անմխիթար էր: Այս էլ երևում է նրա այն մի նամակիցը, որ 1806 թւականին ուղղել էր Թաւրիզ իւր մի բարեկամին, Յովակիմ Սաղաթելեան անունով:—«Խընդրեմ ի քէն, զի ազանելի բարունձս մաշեալ է, մէկ շուխա բարունձ ուղարկես ինձ, որ հագնեմ, քեզ օրհնող լինեմ»*):

«Ու խարջուխի (ծախսի փող) կողմանէ նեղութիւն կրեմ»—գրում էր հետեւել տարին Յփրեմ արքեպիսկոպոսին, որը և հոգում էր նրա ծախսերը և ազանելիքը՝ իւր ծանօթ պարսկահայ վաճառականների միջոցաւ:

Այսպէս ահա՝ մինչդեռ Դանիէլը Պարսկաստանի խորքերումը տառապում էր՝ էջմիածնում Դաւիթը միահեծան կաթողիկոսութիւն էր անում՝ թեկն տւած պարսից պաշտպանութեանն ու հովանաւորութեանը:

Դանիէլի աքսորմամբ՝ նա իրան աւելի ազատ էր զգում այժմ և ամենայն խստութեամբ պատժում ու պատուհասում էր իւր հակառակորդներին, իւր դէմ ըմբոստացողներին:

ԽԶ.

Եկաւ 1805 թւականի մարտ ամիսը:

Ռուսական զօրքի Սարատովեան գունդը, Պետար Նեսովետայեվ ժեներալի առաջնորդութեամբ՝ Շիրակի կողմից յանկարծ էջմիածին մտաւ:

*) Դիւան գիրք Ե. Կր. 447.

Այդ ժամանակ Դաւիթը Երևան էր գնացած: Նէսովետայեվը նրան մի նամակ գրեց այն բովանդակութեամբ թէ՛ «իբրև քրիստոնէի ոչ վայել է քեզ այդպէս հետևող լինել տաճկաց (պարսից), այլ որպէս վայել է քրիստոնէութեան. սհաւասիկ մենք քրիստոնեայ և դուք պատրիարք քրիստոնէից, պարտ է ուրեմն զի ելեալ եկեսցես և մեծ ողորմութիւն վայելես յԱմենաողորմած Կայսերէ մերմէ»:

Դաւիթը, ի հարկէ չեկաւ, չվատահացաւ գալու: Մինչև անգամ հեգնօրէն հասկացրեց ոռու ժեներալի նամակաբերին, թէ էջմիածին կգայ ընծաներով, — այսինքն պարսկական զօրքերով:

Այդ պատասխանից յետոյ՝ Նէսովետայեվը ժողովեց վանքում մնացած անօթներն, զգեստներն, մասունքներն իրանց վրայի թանկագին քարերովը (զմրուխտ, յակինդ, մարգարիտ, պիրուզա, փոքր և մեծ բրիլիանտներ), վերցրեց կաթողիկոսական թանկագին, ակնակուռ թագերն, վակասներն, գաւազաններն. վերցրեց նաև գանձարանի դրամն. որոնեց, գտաւ Դաւիթի թագըրած արկղիկը (չէքմէշէն), կտարեց և հանեց այնտեղ եղած մատանիները ու ոսկիները, վերցրեց գօրգեր, սփռոցներ, և ամենը զօրքի հետ տարաւ Թիֆլիզ*):

Այս երկրորդ կողոպուտից (առաջինը, ինչպէս գիտենք, իշխան Յիցիանովի ձեռքով կա-

*) АКТЫ. Կատոր II, Կր. 276, № 543.

տարւեց) յետոյ, էջմիածինը և նրա միաբանութիւնը բոլորովին տկո՞ր մնաց, բառիս բուն նշանակութեամբ:

Խէ.

Այս յափշտակութիւնից թերևս ծագելիք անախորժութեան առաջն առնելու համար՝ իշխան Յիցիանովը մի յայտարարութիւն ներկայացրեց թագաւոր կայսեր՝ զեկուցանելով, որ ժեներալ Նէսվէտայեվը վանքի զարդերն վերցրել է՝ իբրև թէ միաբանութեան խնդրանօքը:

Թէ՛ թիֆլիզում այժմ այդ ամենը ցուցակազրուում է:

— «Երբ ցուցակազրուութիւնը վերջանայ, — շարունակում է իշխանը, — ես հայերին կմիամտեցնեմ, որ թե առաջ և թե յետոյ, վանքից վերցրած բոլոր իրեղէնքը կվերադարձւի վանքին, երբ կաթողիկոսական գահի վրայ բարձրանայ Դանիէլը:

Սակայն երբ 1806 թ., ինչպէս քիչ յետոյ կտեսնենք, Դանիէլը գահ բարձրացաւ և խնդրեց վերադարձնել վանքին նրա սեպհականութիւնը նոր կառավարչապետ Գուգովիչը մի մասը միմիայն վերադարձրեց:

«Մնացածը, — գրում էր նա մինխտորին, — ինձ մօտ կպահւին այնքան ժամանակ, մինչև որ պարսից հետ մեր սկսած գործերը բոլորովին կվերջանան»: — Որպէս զի, — աւելացնում է Գուգովիչը, եթէ հաշտութեան գործը գլուխ չեկաւ՝ յիշեալ սրբութիւններն պարսից ձեռքը չըանցնին»:

ԽԸ.

Նէսվէտայեվի գնդի հեռանալուցը յետոյ, Դաւիթը վերադարձաւ էջմիածին և զարմացաւ ու զայրացաւ ոռու գօրավարի վարմունքի վրայ: Ուստի և շատ քաղաքավարի լեզուով մի բողոք — խնդիր ուղղեց կայսեր*): Սակայն խնդիրը ոչ մի հետևանք չուներցաւ:

Գալով Նէսվէտայեվի տարած իրեղէնների ցուցակազրուութեանը, պէտք է ասել, որ այդ ցուցակը միաբանութեան ցուցումներին չէ համապատասխանում:

Վանքի սեպհապականութիւնն վերցնելու պատրաստելով ոռու ժեներալը խոստացաւ, որ երկու ցուցակ կազմւի առ տեղեան և մինը միաբանութեանը յանձնւի, միւսը ժեներալին: Բայց յետոյ ամենևին միաբան ոչ հանդիպեցուցանէ, այլ ինքն եկերաչև իւր արարքն քացեալ զամենայն զորունս ծածուկ սենեկաց սրբոյ Արոտոյն ժողովեն զամենայն, զոր ինչ գսակի»**):

Թերևս այս է պատճառը, որ թիֆլիզում՝ իշխան Յիցիանովի հրամանաւ կազմած ցուցակում***) նախ և առաջ՝ ոչ մի յիշատակութիւն չկայ Դաւիթի 4 պարկերի մէջ թագցրած 50 հազար թումանի ոսկիների մասին: Երկրորդ՝ ոչ մի յիշատակութիւն չկայ նաև այն երկու բամբակէ արխալուզների մասին, որոնց իւրաքանչւրումը 2000 ոսկի է եղել կարած:

*) АКТЫ, հատոր II, էր. 278, № 545.

**) Դիւան գիրք Ե. 441—446.

***) АКТЫ, հատոր II, էր. 278, № 545.

Այդ արխալուղներէից մէկը Նէսվէտայեվի ձեռին են տեսել միաբաններից ոմանք, իսկ միւսի ում մօտ վինեյն՝ չգիտեն:

Յիցիանովի կազմել տւած ցուցակում երբեմն յիշուում է, թէ այս ինչ ու այն ինչ պատկերի կամ մասունքի թանկագին քարերիցը՝ այսքան ու այնքան պակաս է, չկայ:

Գուցէ դրանք այն քարերն են, որոնք «վաճառեալ են ի մէջ զօրացն ի գալն և ի ճանապարհին»: — Ինչ և իցէ:

Եւ կամ գուցէ այն քարերն են, որոնք Բամբակաձորի բնակիչներն տեսել էին Նէսվէտայեվի ձեռին, «բազում իրք պատուականք ուկեղէն, արծաթագէն, նաև գումար ոսկւոյ և սպիտակ դրամոյ, զորս գաղեալ՝ կամի-վայելել»*)

ԽԹ.

1806 թւականի փետրւարին իշխան Յիցիանովը Բագում սպանւելով՝ նոր կառավարչապետ եկաւ կոմս Գուգովիչը:

Սա դեռ Թիֆլիս չէր ժամանել, երբ ճանապարհին՝ նախարարիցը մի գրութիւն ստայաւ ստուգելու և կայսեր տեղեկագրելու համար թէ՛ հայոց իրկու միմեանց հակառակորդ կաթողիկոսներից՝ որի՞ կողմը աւելի է հակւած այդ ազգը՝ արդեօք Դանիէլին, թէ գուցէ Դաւթի:

Պետերբուրգի արքունիքի այս անակնկալ հարցումը, այս տարօրինակ յանձնարարութիւնը, մեր կարծիքով, ահա թէ ինչ բանի պէտք է վերագրել:

*) Դիւան գիրք Ե. Կր. 450—452.

Ինքզինքը հայոց արքեպիսկոպոս անւանող և վաճառականի շորերով Օղեսա ժամանող մի անձն,— իշխան Օրբելեանի,— քաղաքի ժենեոպ նահանգապետ հերցոգ Ռիշելիօյին մի խնդիր էր*) ներկայացրել կայսեր մատուցանելու համար:

Խնդրատուն գրում է, որ հայոց ազգի մեծամասնութիւնը Դաւթի կողմն է. թէ հալածելով վերջերումս Դաւթին՝ ուսս կառավարութիւնը էրանից սառեցրեց նաև հայ ազգի սիրտը. թէ՛ Դանիէլի արարմունքն միանգամայն ապօրինի են և հակառակ հայոց եկեղեցական կանոններին և ազգային սովորութիւններին:

Վերջ ամենայնի կեղծ արքեպիսկոպոս իշխան Օրբելեանին կայսրից խնդրում է, ա. թոյ՛լ լատրել Դաւթին, որ իւր հաւատարմատարին ուղարկէ Պետերբուրգ անձամբ բացատրութիւն տալու կայսեր՝ իւր անմեղութեան և առ կայսերական պահն տածած հաւատարմութեան մասին, բ. շնորհել Դաւթի հաստատութեան կայսերական հրովարտակը, գ. վերադարձնել ժենեոպ Նեսվէտայեի էջմիածնից տարած կաթողիկոսական և վանական սեպհականութիւնքն, վերջապէս դ. Դաւթի հակառակորդներին էջմիածին ուղարկել, ուր նրանք ներման կարժանանան, եթէ որ զղջան:

Այս խնդրի տակ ստորագրել են Էւ եպիսկոպոսներ և վարդապետներ և աշխարհականներ:

*) Акты Св. С. III. Կրկն 78—79, № 148.

— Չգիտենք, չենք երաշխաւոր թէ՛ գրանք իսկական ստորագրութիւններ են թէ՛ կեղծ, ինչպէս որ կեղծ է իրանց պարագլուխ և խնդրի վերևում ստորագրած իշխան Օրբելեանի հայոց արքեպիսկոպոսութիւնը:

Ինչ էլ որ լինի, այս խնդիրը անշուշտ Դաւթի կամ նրա կուսակից Գրիգոր եպիսկոպոսի իրան գիտութեամբն ու թելադրութեամբն է գրւած:

Եւ եթէ իշխան Օրբելեանի—արքեպիսկոպոս—վաճառականը՝ մեր ընթերցողներին արդէն յայտնի՝ ուսական լրտես Թամրազ Օրբելեանին է, ինչպէս որ մենք ենթադրում ենք,—ապա պէտք է կարծել, որ այստեղ էլ մի այլ տեսակ քաղաքագիտական խաղ կայ, — թերևս Դաւթին գրաւելու, որսալու: Որովհետև Դաւթը՝ անհամեմատ աւելի ծանօթ էր պարսկական գործերին և գործիչներին, քան Դանիէլը:

Մեր այս ենթադրութիւնը հիմնւած է և այն հանգամանքի վրայ, որ գրանից առաջ էլ ուս կառավարութիւնը փորձեր էր փորձում Դաւթին իւր կողմը ձգելու նորից:

Ահա թէ ինչպէս:

Ծ.

Պօլսոյ ուսաց դեսպանատան մէջ մի հայ ծառայող կար՝ Խրիմեցի Գէորգ Աղայեկովը:

Տամարա դեսպանի, Պօլսոյ հայերի, նրանց պատրիարքի և էջմիածնի կաթողիկոսի հետ ունեցած յարաբերութիւնների ժամանակ՝ Գէորգ Աղայեկովը մեծ դէր էր խաղում:

Հայկական գործերի նկատմամբ՝ Աղայե-

կովը՝ Տամարա դեսպանի ամենալաւ ազենոր, գործիչն էր:—Եւ իբրև ազենոս վարձկան՝ Գէորգ Աղայեկովը, ի հարկէ, դեսպանի հրահանգներով էր շարժում միշտ:

Աղայեկովն էր, որ Դաւթից մեծ և փոքր գումարներ էր ստանում և նրանցմով նրա համար բարեկամներ ու պաշտպաններ ճարում:

Այդ Աղայեկովն էր, որ ամենայն ցինիկութեամբ գրում էր Դաւթին՝ «որքան փող ունիս չինայես, ձեռքաց լեր. փող չինայես, որքան ունիս խարձեա, թէ չունիս ինձի վաճառես տա, այս բանն փողով կըլլայ»*):

Արդ՝ հէնց այս Գէորգ Աղայեկովն էր, որ 1803 թւականին (երբ ուս իշխանութիւնը Դաւթից երեսը շուռ էր տուել) այսպիսի հրահանգ էր տալիս Դաւթին՝ «հարկ է հաւատարմութիւն ինչ ցուցանել տերութեանն հիւսիսոյ (ուրսաց)»: «Գրեցես տա տ դեսպանն հարկաւոր ինչ որ պիտոյիս կողմացդ. զի և տա զայն պատճառ տեալ գրեցես տ տերն իւր և յայնեացե գհաւատարիմ գոյն ձեր և համարձակ գրեցես ինչ ինչ և վասն հաստատելոյ զխարոյիկոսութիւն ձեր»:

Նոյն Գէորգ Աղայեկովն էր, որ մի այլ անգամ այսպիսի հրահանգ էր տալիս նոյն Դաւթին՝ «գրեա՛ գորպէսն Ատրպատական իշխանացն և զխորհրդոց նոցին, ընդ նմին զթագաւորէ նոցին և զկամացն, թէ զինչ խօսին կամ խորհին

*) Դիւան Հայոց պատմ. գերբ Զ. Կր. 138—139 և 395—396 և և գերբ Ե. Կր. 128—129.

վասն հիւսիսականացն, և կամ մերձ եղեալ սահմանակիցքն զլինչ մտացն խօսին. գայսպիսի ինչ որքան կարես գետել, գրեա. որպէս թէ դուք (Դաւիթ) քրիստոնէից քահանայապետ գոյով ցանկաս և ջանաս քրիստոնեայ տէր և թագաւոր ունենալ վասն ազգին»:

ԾԱ.

Աղայեկովի այս խորհուրդներին սկզբում Դաւիթը այնքան նշանակութիւն չէ տալիս՝ յոյսը միմիայն պարսից վրայ դրած լինելով: Բայց երբ վերջերում տեսաւ, որ ուսմանը քայլ առ քայլ մօտենում են էջմիածնին և մօտ ապագայում Մայր Աթոռի տէրը նրանք պէտք է դառնան,— ուստի և, հաւանական է, որ նա ինքն էլ կամեցաւ նորից ունեւորին մօտենալ: Եւ անհ հէնց այդ ժամանակ լոյս աշխարհ է ընկնում կեղծ հայ արքեպիսկոպոս իշխան Օրբելեանի վերոյիշեալ խնդիրն յանուն ուսաց կայսեր և ի պաշտպանութիւն Դաւիթի:

Իոյն այդ ժամանակումն էր, որ Դաւիթը նեավէտայեվ ժենեռալի յափշտակութեանց առթիւ, և թերևս այդ բանը պատրւակ բռնելով, իւր բողոք—խնդիրն, ուղղեց կայսրին:

Ինչպէս իւր տեղում յիշել ենք այդ բողոք—խնդիրը գրւած է շատ քաղաքավարի, շատ երկուդած ոգով ու շողոքորթ գարձածներով:— Դաւիթը երգմամբ հաւատացնում է կայսեր, որ ինքը ի բոլոր սրտէ սիրում է իսկական քրիստոնեաներին և նրանց յաջողութեանը համար

ջերմեռանդ աղօթող է:

Կրկնում ենք՝ մեր կարծիքով Դաւիթի սոյն այս խնդիրը և իշխան Օրբելեանի խնդիրն էին առիթ տւել Պետերբուրգի արքունիքին հարցնելու Գուրովիչից թէ՛ երկու հակառակորդ կաթողիկոսներից՝ որին պէտք է նախապատուութիւն տալ տէրութեան շահերի տեսակէտով:

ԾԲ.

Հաշտութեան այն պայմանի մէջ, որ ուսմանը առաջարկեցին պարսիկներին, մի կէտը վերաբերում էր Դանիէլին վերադարձնելու և կաթողիկոսական գահի վրայ բազմելու մասին:

Շահը այդ պայմանը ընդունեց՝ անսալով գահաժառանգ Աբբաս Միրզի խորհրդին:

Աբբաս Միրզան քաղաքագէտ էր: Նա տեսնում էր, որ պարսիկները հետզհետէ յաղթւում են և յաղթանակողի,— ուսու կառավարութեան, առաջարկած հաշտութեան պայմանները՝ երթալով ծանրանում են Պարսկաստանի վրայ:

Գիտէր, տեսնում էր Աբբաս Միրզան, որ Դանիէլը ուսու կառավարութեանը սիրելի և հաճելի անձն է: Հետևաբար նրան կաթողիկոսացնելով պարսիկ կառավարութիւնը իւր՝ և ուսու կառավարութեան մէջ մի վստահելի միջնորդ և բարեխօս կունենայ:

Աբբաս Միրզան մինչև իսկ առաջարկեց Դանիէլին, որ նոյն 1806 թւականի հաշտութեան պայմանները փոքր ինչ մեղմելու համար՝ Դանիէլը անձամբ անձին միջնորդ հանդիսանայ

Գուղովիչի առաջ:

Դանիէլը հրաժարուեց՝ պատճառաբանելով, որ ինքը անձնական ծանօթութիւն չունի ոուս մեծամեծներէ հետ: Սակայն Դանիէլի այս բացասումը արդեւ չեղաւ, որ Դանիէլը աքսորից ազատի և կաթողիկոս դառնայ:

Շահը Երեանի խանին, որ Դաւթի ջերմ պաշտպանն էր, փոխեց և նոր կարգաւ խանին հրահանգ տւեց՝ ջբեղ հանդիսով Դանիէլին կաթողիկոսացնել: Իսկ ինքը՝ Շահը, իւր կողմից, պէտք եղած պարգևազրեքն ու պարգևները ամենայն առատութեամբ արդէն տւել էր Դանիէլին:

500 պարսիկ ձիաւոր զինւորներ Մարագայից ուղեկցում էին Դանիէլին մինչև Երևան:

Երևանի սարգարն էլ՝ կաթողիկոսին ուղղակի իւր պալատը իջեցրեց և ամենամեծ յարգանք և հիւրասիրութիւն ցոյց տւեց:

Էջմիածնի բարձրատիճան հոգեւորականներից շատերը Երևան էին եկել Դանիէլին դիմաւորելու:

Նրանց թւումն էր և Դաւթի կաթողիկոսը, որին հրամայւած էր Երևանում լինել այդ ժամանակ:

Ըստ պահանջման սարգարին Դաւթը մտաւ պալատը, ուր կաթողիկոսավայել տեղում Դանիէլին նստած տեսնելով՝ իսկոյն դուրս եկաւ ասելով՝ «այստեղ ինձ համար նստելու տեղ չկայ, իմ բարձր ուրիշն է բռնել»:

ԾԳ.

Վեց օր սարգարի հիւրասիրութիւնը վայելելուց յետոյ՝ Դանիէլը դուրս եկաւ Երևանից, որտեղ Դաւթը նրան յանձնեց կաթողիկոսարանի բանալին ասելով՝ «կաթողիկոս եղբայր, առ այս. եթէ ես դրանից շահւեցայ, դու էլ կը շահւիս»:

Մայիսի 20-ին, 1805 ամի, Դանիէլը մեծ ջբով մեկնեցաւ դէպի Էջմիածին:

Բացի պաշտօնական անձինքներից՝ նրան ուղեկցում էր հոգեւորականների և աշխարհականների սուար բազմութիւն:

Դանիէլը գնում էր ձիով և Դաւթի հետ միասին*):

Ճանապարհին դիմաւորողների թիւ ու համար չկար: Ամենքն էլ գալիս էին և ակնածութեամբ Դանիէլի աջն առնում:

Վերջապէս հասան Էջմիածին, ուր Դանիէլը խիստ վայելուչ սենեակներ յատկացրեց Դաւթին, որի հետ առհասարակ, շատ մեծահոգութեամբ էր վարւում: Շատ անգամ կաթողիկոսարանից իջնելով՝ նրան այցելութիւն էր զընում, հետը խօսակցում ու մխիթարում: Եւ նա այս անում էր ինքնաբերաբար, նախ քան այդ մասին ոուս կառավարութիւնից հրահանգ ստանալն**):

*) Պէրպերեանը իւր «Հայոց պատմութիւն» գրքումը ասում է, որ սարգարը կարգադրել էր, որպէսզի Դաւթը բոկոսն և զլեարաց Դանիէլի ձիու առաջից գնայ: Սակայն զիջանկով Դաւթի խնդրանաց՝ թող տւեց, որ նա ևս ձի հեծնի:
**) АКТЫ. հատոր III էր.

Իսկ այդ հրահանգը այն քաղաքական նպատակն ուէր, որ գուցէ, մի օր Դաւիթը պէտք կուգայ ուներին:

Պարզևատրելու նկատմամբ՝ պարսիկ կառավարութիւնից յետ չմնաց ոուս կառավարութիւնը:

Կայսրը առանձին հրովարտակով՝ Դանիէլին շնորհեց Ս. Աննայի առաջին աստիճանի շքանշանը հանդերձ ժապաւէնով և աստղով:

Սա առաջին օրինակն էր, որ հայոց կաթողիկոսը՝ պարսից հպատակ գլով՝ ուներից շքանշան էր ստանուում, այն ևս՝ ս. Աննայի առաջին աստիճանի շքանշան:

Դանիէլը երկու օր միայն այդ շքանշանը կախեց: Յետոյ հանեց և յայտնեց սարգարին՝ գործածելու համար Շահի հրամանին սպասելով: Աբբաս Միրզան Շահի հրամանաւ՝ թոյլատրեց կրել յիշեալ շքանշանը:

ԾԳ.

Բայց ոչ պարսկական, ոչ էլ ոուսական պատիւներն ու պարգևներն ոչնչով չէին կարող օգնել ծերունի կաթողիկոսի քայքայած առողջութեան վերականգմանը: Նա իւր օրերի մեծ մասը անկողնումն էր անցկացնում:

Բժիշկը նրա վիւից անպակաս էր:

Այդ ժամանակ էջմիածնի մատենադարանում մի ձեռագիր հին բժշկարան կար: Կաթողիկոսին խնամող բժիշկը՝ պահանջեց յիշեալ բժշկարանը: Մատենադարանում չերևեցաւ: Հարց

ու փորձից երևեցաւ, որ Դաւթի մօտ է: Պահանջեցին՝ նա չուեց:

Այդ միջոցին Դանիէլի շերմ պաշտպան Ներսէս վարդ. Աշտարակեցի (յետոյ կաթողիկոս) մի քանի մարդով յարձակեցաւ Դաւթի վրայ և նրան լաւ ծեծելուց և ջարդելուց յետոյ՝ մորուքը խուզել տւեց ու բանար ձգեց:

Այս խայտառակ դէպքը լսելով՝ հիւանդ Դանիէլը կարեւեր վշտացաւ Ներսիսից և նրա գործակիցներից:

Անտարբեր չմնաց Երևանի սարգարն էս: Նա էջմիածին եկաւ՝ յանցաւորներին խիստ պատժելու: Սակայն Դանիէլը, Ներսիսից հարկադրւելով, սարգարի առաջ վկայեց, իբր թէ իւր հրամանաւն է Ներսէսը այդպէս վարել Դաւթի հետ: Մասամբ Դանիէլի այս վկայութեամբ, մասամբ էլ յանցաւորների առաջարկած ընծաներովը՝ սարգարը ներեց և բաւականացաւ Դաւթին բանտից ազատելով միայն:

Դաւթը այնուհետև էլ չմնաց էջմիածնում: Նա գնաց Երևան և իւր Բարսեղ եղբօր,—մելիք Աբբահամի փեսայի,—տանն էր ապրում:

ԾԵ.

Անձնական հիւանդութիւնը և ծերութիւնը, Մայր Աթոռի թալանւած, աւերւած գրութիւնը ժողովրդի և միաբանութեան ցրիւ գալը, վերջապէս Աարարատեան աշխարհի պատերազմական, վրդով զրութիւն, ոչ մի հնարաւորութիւն

չէր տալիս կաթողիկոսին մի որևէ գործի ձեռնարկել յօգուտ Աթոռի և ազգի: Նա մանաւանդ որ հետևեալ 1808 թւականին նորից բորբոքեցաւ պատերազմը ռուսաց և պարսից մէջ:

Նրեանի սարդարը երկիւղ կրելով, որ եթէ Դանիէլ կաթողիկոսը էջմիածնում մնայ՝ ռուս զօրապետները կարող են նրան իրանց օգտին ծառայեցնել, — Դանիէլին, հիւանդ-հիւանդ, Նրեան բերել տւեց և բերդումն էր պահում:

Ռուսները երկու ամիս պաշարած ունէին բերդը:

Այդ պաշարման ժամանակ՝ հոկտ. 9-ին 1808 թւականի՝ բազմաշարժար Դանիէլ կաթողիկոսը կնքեց իւր մահկանացուն:

Նրա մարմինը գմուսելով՝ բերդում պահեցին մինչև նոյեմբերի վերջը, երբ ուները յետ քաշեցան: Ապա տարան էջմիածին և այնտեղ գանգալատան մօտ թաղեցին:

ԾԶ.

Մահւանիցը երեք ամիս առաջ՝ Դանիէլ կաթողիկոսը մի խնդրագրով դիմել էր Աղէքսանդր Ա. կայսեր՝ ազաչելով, որ իւր մահւանից յետոյ՝ Նփրեմ արքեպիսկոպոսը լինի իւր յաջորդը*):

Կաթողիկոսը վախենում էր, մի գուցէ իրանից յետոյ՝ Դաւիթը իբրև արդէն մի անգամ օժտած՝ ուղղակի տիրապետէ կաթողիկոսական գահին:

Դաւիթը այդ նպատակի համար հէնց աշխատում էլ էր: Այդ զիտէր Դանիէլը:

*) АКТЫ հատ. III, էր. 82.

— «Այժմ ևս մինչդեռ մեք կենդանի եմք, — գրում էր նա կայսեր, — նոյնպէս անկեալ ի դրունս բարբարոսաց խոստանայ նոցա զկաշառս, զի վերստին ստասցի զբնաւորական իշխանութիւն իւր*):

Ուստի Դանիէլը թախանձում էր կայսեր, այժմեանից հրամայել կովկասի կառավարչապետին, որպէս զի սա կաթողիկոսի մահւան զէպքում «իսկոյն գրեացէ առ Նրեանու պարսից սպարապետն, ևս և առ Չահգագայն (Աբբաս Միրզան), զի գԴաւիթն մի ևս միւս անգամ յառաջ բերցեն ի բնաւորութեան իւրում»:

Մի ամիս յետոյ՝ Դանիէլը կրկնեց իւր խնդիրը ազաչելով կայսրին, որ Նփրեմին այժմեանից ուղարկէ էջմիածին, որպէս զի ինքը իւր ձեռքով կաթողիկոսացնէ նրան**):

Ի տեղեկութիւն մեր ընթերցողներին պէտք է յայտնենք, որ Դանիէլը այս թղթերը գրում էր Ներսէս Աշտարակեցւոյ թերագրութեամբ, նրա ճնշմամբ: Այսպիսի զէպքերում Ներսէսը գրականաբար պահանջում էր հիւանդ կաթողիկոսից՝ «կամ մեզ ճանապարհ տուր, որ ուր կարող լինեցիմք, գնամք, և կամ թէ Սարգարի և Շահգագայի թղթովն մեզ միամտութիւն տուր, որ Դաւիթն չլինի ամենևին կաթողիկոս և սրբ. Նփրեմը լինի կաթողիկոս յետ ձեր»***):

*) Դիւան գիրք Ե. էր. 559—560.

**) Դիւան գիրք Ե. էր. 589—590.

***) Դիւան գիրք Ե. էր. 616—620.

Բացի կաթողիկոսից՝ Ներսէսը միաբանութեանը ևս զրդեց Սարգսրից պահանջել, որ մի գուցէ Դաւիթը նորից կաթողիկոս դառնայ՝ աւելով որ միաբանութիւնը վճուել է Դանիէլին յաջորդ՝ Եփրեմին տեսնել:

Սարգսրը «միամտութիւն տւաւ միաբանիցն զրով և երգւեցաւ, թէ Դաւիթին անհնար է միւս անգամ կաթողիկոսութիւն: Եւ միւս թալղայ (պարզեագիր) ևս տւաւ թէ՛ զրկեցէք, որ Եփրեմ հայր սրբազանն գայ և ինքն ևս երգմամբ միամտացուցանէ զնա զի գայցէ»։ Պարզեագրի մէջ Սարգսրը ի միջի այլոց Եփրեմին զրում է, որ Շահգաղայի համար Դաւիթն արդէն մեռած է, «որ ամենևին յոյսոյ և ակնկալութեան ճանապարհ ոչ գոյ վասն նորա*):

Ներսէսը և միաբանութիւնը կարծում էին, որ Սարգսրը իրանց խաթրու համաձայնում է Դաւիթին մերժել և Եփրեմին պաշտպանել: Սակայն մեր ընթերցողներն արդէն տեսան, որ Աբբաս Միրզայի խորհրդով պարսիկ կառավարութիւնը իրան համար ձեռնատու էր համարում, որ էջմիածնի կաթողիկոսը ուսու կառավարութեան թեկնածուն լինի:

Եւ եթէ Գուգովիչը կարողանար կամ կամենար Դաւիթին որսալ և նրա թեկնածութիւնը զրնէր և կամ, ինչպէս Սալտիկովը կանխապէս իրաւունք էր տւել, ուղղակի կայսեր անունով Դաւիթին կաթողիկոս հաստատէր, — անշուշտ պարսիկ

*) Դիւան գիրք է. Կր. 621—622.

իշխանութիւնը ևս կընդունէր Դաւիթին, չնայած Ներսիսի և միւսների ազաչանք ու թախանձանքին:

Ծէ:

Դանիէլի մահւան լուրն տակաւին չստացած՝ Սալտիկովը Գուգովիչին հաղորդելով կաթողիկոսի ինդրի բովանդակութիւնը՝ Եփրեմի կաթողիկոսացման նկատմամբ՝ յանուն կայսեր պատելում էր, որ երբ Դանիէլը վախճանի, Գուգովիչը պարսից միջամտութեան առաջն առնելու համար՝ «հանգուցեալին յաջորդ նշանակէ և կանխապէս քազարոտ կայսեր ահուհով հաստատէ այն եպիսկոպոսին, որին որ կառավարչապետք ինկր յարմար կհարարէ, միայն թէ՛ այդ եպիսկոպոսը ոռասց շահերին նիրաւ և հայ ազգին հաճելի (приятный) լինի»*):

— «Նորին կայսերական Մեծութիւնը, — շարունակում է նախարարը, — հակառակ չի լինել Դանիէլի մահւանից յետոյ՝ մինչև իսկ Դաւիթի կաթողիկոսութեանը, եթէ այս զիջողութեամբ գուք կարող կլինէք նրան մեր կողմը շուռ տալ և Պարոկաստանի հետ խաղաղութեան դաշն կապելու ժամանակն, ևս և ներկայ պատերազմական գործողութեանց միջոցին՝ նրա ազդեցութիւնը ծառայեցնէր մեր շահերին»:

Գուգովիչը պատասխանեց (1809 թ. փետր. 18-ին) նախարարին թէ՛ Դանիէլը արդէն վախճանւած է. թէ Եփրեմը հայերին սիրելի անձն

*) АКТЫ, հատր III. Կր. 82, № 153.

է: Սիրելի է նաև միաբանութեանը, ինչպէս որ ինքը անձամբ անձին էջմիածնում եղած ժամանակը տեղեկացել է. թէ՛ Դաւիթը հայ ժողովրդին և միաբանութեանը ատելի է: Թէ՛ տէրութիւնը երբէք չէ կարող Դաւթի հաւատարմութեան վրայ վատահ լինել և այլն*):

Հետևաբար կառավարչապետը նախարարի առաջ միջնորդում էր, որպէս զի Եփրեմը Դանիէլին յաջորդ հաստատելի, բայց առ այժմ Թիֆլիզում պահել ռոստեղից նա կարող կշիւնի արեւի մեծ ազդեցութիւն գործել պարսից ձեռքի սակ եղած հսոյ ժողովրդի և հոգևորականութեան վրայ, մինչև որ Պարսկաստանի հետ մեր ունեցած գործերն աւելի լաւ ընթացք կըստանան»: Այսպէս անհ վճուեցաւ Եփրեմ արքեպիսկոպոսի կաթողիկոսանալու խնդիրը, — կրկնում ենք, ոչ Դանիէլի, Լազարեան իշխանի և Ներսիսի ու նրա միաբանակիցների խնդիրքների համաձայն, այլ համաձայն այն փոփոխութեան, որ տեղի ունեցաւ պարսիկ քաղաքականութեան մէջ՝ էջմիածնի կաթողիկոսի անձի նկատմամբ:

Շփման մի բաց կէտ էր մնում միայն, որ էր այս:

Ռուսաց համար ձեռնապահ էր, որ Եփրեմ կաթողիկոսը առ ժամանակ Թիֆլիզում մնայ: Մինչդեռ պարսից համար ընդհակառակը, ձեռնապահ էր, որ կաթողիկոսը շուտով իւր գահի վրայ լինի**):

*) АКТЫ. հատոր III. էր. 83, № 155.
**) АКТЫ. հատ. IV, էր. 176, № 258.

Ահա թէ ինչի համար:
ԾԸ.

Վերևում ասել ենք, որ այդ դառն ժամանակներում ինչպէս Մայր Աթոռը նմանապէս և Արարատեան աշխարհի հայ ժողովուրդը թէ բարոյապէս և թէ տնտեսապէս քայքայւած էր բոլորովին և ցաք ու ցրիւ եկած ամեն երկիր, առաւելապէս մօտակայ վրաստանը:

Երկրի այդ աստիճան քայքայումը՝ հարկաւ խիստ վրաս էր Պարսկաստանին, որը և Դանիէլին արքայից բերելով և հանդիսաւոր կերպով կաթողիկոսացնելով՝ բացի այն, որ ուսաց սիրտըն էր ուզում շահել, այլ և ցրիւ եկած հայ ժողովրդին՝ յուսալով, որ այդ ժողովուրդը իւր սիրելի Դանիէլի վերադառնալովը՝ ինքն ևս կվերադառնայ և աւերւած ու ամայացած երկիրը կշենացնէ, կվարէ, կմշակէ:

Ժողովրդին գրաւելու միջոցներից մէկն էլ՝ բացի կաթողիկոսի անձնաւորութիւնից՝ պարսիկ կառավարութիւնը համարում էր նաև Մայր Աթոռի շէնութիւնն ու պայծառութիւնը:

Ընթերցողին արդէն յայտնի է, որ այդ ժամանակ էջմիածինը իսպառ սպուռ զրկւած էր բոլոր հարստութիւնից, իւր բոլոր շարժական գոյքից, իւր զարդերից, որոնք իշխան Տիցիանովը և յետոյ՝ ժեներալ Նէսվէտայեվը հետները Թիֆլիս էին տարել:

Ընթերցողին յայտնի է և այն, որ երբ Դանիէլը գահ բարձրանալով խնդրեց, որ վանքի

ապրանքը վերադարձնեն, — ինչպէս որ իշխան Յիցիանովը խոստացած էր, — Գուգովիչը մի անհաշան մասը և եթ վերադարձրեց:

Այս է ահա պատճառն, որ երբ պարսիկները տեսան թէ՛ Վրաստանի կառավարչապետը էջմիածնի պայծառութեան մասին չի էլ մտածում, — իրանք ևս միջամտեցան յանձին Երևանի Սարգարի:

Դանիէլի կենդանութեան ժամանակ, գուցէ և նրա խնդրանօք, Սարգարը մի նամակ ուղղեց Գուգովիչին:

ԾԹ.

Նամակի բովանդակութիւնը այն է թէ՛ էջմիածնի վանքը, որ 1500 տարւայ մի պատկառելի հնութիւն է և «տեղի երկրպագութեան», «ոչ մի ժամանակ այսպիսի աւերածք չի եղած. այլ և այսպիսի խարաք, ամայի թողուն լաւութիւն չունէր. և ձեր սպարապետի կամքն այն էր, որ Դանիէլ սրբազանն կաթողիկոս լինի. վասն այսու պատճառի Շահգադան ևս մեծազան Դանիէլ կաթողիկոսին խալաթ և ֆերման կաթողիկոսութեան շնորհեալ և պատուով յղեալ էր յէջմիածին:

«Մենք ևս ձեռնտու լեալ յղեցաք յԱթոռն մեծ պատուով. նստաւ ի վերայ Աթոռոյն և վարէ զազգս իւր. բայց բազումք ի բնակչաց իւրոց՝ վարդապետքն, միաբանքն և ժողովուրդն փախստական եղեալ եկեալ են ի քաղաքդ (Թիֆլիզ): Եւ ի կողմանս Վրաստանու, որ այժմոյս

տեղդ են, ահա գրեմք և ազդ առնեմք, զի վասն կաթողիկոսութեան Դանիէլ սրբազանին գոհութիւն և փառք Աստուծոյ, այն՝ որ ձեր կամքն էր՝ կատարեցաւ՝ որ ըստ իւրոց կամաց գահ նստաւ:

Սակայն նորա շինութիւնն և պայծառութիւնն միաբան վարդապետօք և ուսյաթօք է. պարտի ձեր հրամանքն էլ Աթոռոյ շինութեան և պայծառութեան խաթեր համար և կաթողիկոսի բարբէ անուն ստանալու համար հրաման անէք, որ այդ կողմերին մէկ մարդ մի յէջմիածնայ վարդապետաց, հարազատից, միաբանից և ուհաթիցն արգելաւմն յսան, որ գան առաջուն նման, ամեն մարդ իր գործին վրայ հաստատ լինի, որ օրէ օր Աթոռն պայծառանայ: Եթէ երկու թագաւորաց մէջն սէր և հաշտութուն կլինի և մեր և ձեր մէջն զանազանութիւն չկայ. շինութիւն և պայծառութիւն Աթոռոյն ձերն է: Իսկ թէ՛ մի արասցէ Աստուծ՝ թշնամութիւն լինի, որ կողմն որ յաջողութիւն գտանի, Աթոռն չէն և պայծառ պէտք է»:

«Եթէ հաշտութիւն լինի և թէ թշնամութիւն, բարին այն է, որ Աթոռն շէն և պայծառ լինի: Մէկ էլ էս՝ որ սոյն հազար հինգ հարիւր տարին տաճարն մինչև ի հիմայ այսպէս խարաբայ ամայի չէ եղած. միայն թէ, քոյդ ժամանակի լինելն, քոյդ անուան լայեղ չէ. քանզի այս վատ անունն յավիտեանս յաւիտենից կմնայ»*):

*) Դիւան. հատ. Ե, էր. 625—628.

Կ.

Կայսեր ուղարկած խնդիրները պատասխանելով, — Եփրեմի կաթողիկոսացման մասին, — չստացած, Գանիէլը մեռնելով մեծ իրարանցման մէջ դրեց միաբանութեանը, որ Դաւթից մեծ երկիւղ էր կրում, նա մանաւանդ այն անպատուութիւնից յետոյ, որ բերին վանքում նրա գլխին, ծեծելով, շարդելով և ի վերջոյ մօրուքը գերծելով:

Ռուս-պարսկական պատերազմը շարունակուում էր:

Կայսեր կողմից Եփրեմի հաստատուած լինելը, թէ և միաբանութիւնը լսած էր, բայց նրա որտեղ լինելը չգիտէր:

Միւս կողմից միաբանութիւնը տեսնում էր, որ Դաւթին ու իւր խնամի մէլիք-Աբբասհամն ևս քնած չէին:

Ռուսի միաբանութիւնը աճապարանքով զիմեց նախ՝ կառավարչապետին խնդրելով Եփրեմի հաստատուած լինելն Աբբաս Միրզին յայտնել անյապաղ, երկրորդ՝ իւր կողմից ևս զիմեց պարսից զահաժառանգին նոյնպիսի խնդիրքով:

Աբբաս Միրզան գրականորէն յայտնեց և միամտացրեց տազնապած միաբանութեանը, որ Դաւթի կաթողիկոսացման ինքն ևս հակառակ է: Ընդհակառակը նա ինքն էլ ցանկանում է Եփրեմին տեսնել հայրապետական գահի վրայ:

Եւ ի հաստատութիւն իւր խօսքին՝ Աբբաս Միրզան իրան զիմողներին մի շատ սիրալիւր

հրաւիրաթուղթ տւեց յանուն Եփրեմին, առաջարկելով, որ անյապաղ գայ և Մայր Աթոռին տէրութիւն անէ*):

Հարևանցօրէն նկատենք, որ այդ ժամանակ Դաւթին ևս Աբբաս Միրզայի բանակը գալով, բողբում և դատ էր պահանջում իւր և Ներսէս եպիսկոպոսի (Սշտարակեցի) մէջ: Սակայն գահաժառանգը, Դաւթի բողբը արհամարհեց և քննութեամբ գտաւ, որ Ներսէսը իբր արգար է: ԿԱ.

Աբբաս Միրզի հրաւիրաթուղթը, Ներսիսի ազգական Ռէթէոս վարդապետի ձեռքով ուղարկւեց Եփրեմին իրան «Սիւնօղոսի գրութեամբ»**):

1809 թւականի փետրւար ամսին Ռէթէոսը հասաւ Թիֆլիս և Գուղովիչից անցաթուղթ և պահապան զինւորներ ստանալով՝ անցաւ Ռուրսնտան Եփրեմին որոնելոյ:

Այդ միջոցին ժանտախա կար: Եւ Ռէթէոսը ստիպուած եղաւ 30 օր կարանտին քաշել հիսիսային Կովկասում: Ուր ուրեմն վարդապետը հասաւ Աժգարխան և այնտեղ լսելով, որ կաթողիկոսը Ն.Նախիջևանումն է, մեկնեցաւ այնտեղ և վերջապէս յունիսի 12-ին գտաւ Եփրեմին և յանձնեց Աբբաս Միրզայի հրաւիրաթուղթը:

Եփրեմն էլ, իւր հերթում, յայտնեց, որ իւր կաթողիկոսանալու մասին Ռուսաց կայսրը ևս իւր հաճութիւնը տւել է:

*) АКТЫ. հատ. IV, կր. 175, № 257.
**) «Սիւնօղոսը» Գանիէլի հիմնածն էր: Դրա մասին, իւր տեղում, ընդարձակ կ'ըսուեսք:

Միայն նախ քան բարձրագոյն հրովարտակի տալն՝ կայսրը ցանկացել է, որ նոր կաթողիկոսը Պետերբուրգ գնայ իրան ներկայանալու:

Այս պատճառաւ՝ նոյն 1809 թվականի յուլիսի 23-ին Եփրեմը Ռէթէոսին հետը վերցնելով՝ ճանապարհ ընկաւ դէպի Պետերբուրգ:

Գժբաղդաբար՝ որքան էջմիածնի միաբանութիւնը անհամբեր սպասում էր կաթողիկոսին՝ այնքան վերջինս ուշանում էր, ի հարկէ, իրանից անկախ պատճառաւ:

Ճանապարհին կաթողիկոսի «կառէթը» շարդելով՝ նա հարկադրեաժ էր սպասել:

Վերջապէս յուլիսի 14-ին հասաւ Մօսկւայ: Եւ մինչդեռ պատրաստուում էր ճանապարհ ընկնել դէպի կայսերանիստ մայրաքաղաքը՝ այնտեղից նամակ ստացաւ իշխան Լազարեանից, որ Մօսկւայում առ ժամանակ մի սպասէ, որովհետեւ, ըստ Լազարեանի, կաթողիկոսին յատկացրած բնակարանը դեռ պատրաստ չէր:

Վերջապէս օգոստոսի 1-ին, կաթողիկոսը Պետերբուրգ ժամանեց և իջևանեց Յովակիմ Լազարեանի տանը:

ԿԲ.

Մասնաւոր աղբիւրներից ստուգելով՝ որ Աբբաս Միրզան իւր կաթողիկոսութիւնը հաստատել է՝ Եփրեմը շնորհակալութեան թղթեր գրեց (1809 թ. մայիսի 13-ին) Նոր-Նախիջևանից թէ Երևանի խանին և թէ Աբբաս Միրզին:

Թղթերի մէջ Եփրեմը, ի միջի այլոց, յայտ-

նում էր թէ խանին և թէ զահաժառանգին, որ երբ Ռէթէոս վարդապետը Նախիջևան հասնի,—ինքը, կաթողիկոսը, անմիջապէս կը մեկնի իւր նոր պաշտօնավայրը՝ Էջմիածին:

Սակայն ինչպէս տեսանք՝ կայսեր ցանկութեամբ նա գնաց Պետերբուրգ:

Կաթողիկոսը կայսրին ներկայացաւ օգոստոսի 20-ին իւր հետ ունենալով իբրև թարգման Աղէքսանդր Մախարեան Խուղաբաշեանին, որ օտարադաւան դեպարտամենտի պաշտօնեայ էր և Պետերբուրգի Հայոց եկեղեցւոյ երէցփոխանը: Մի և նոյն ժամանակ Խուղաբաշեանը՝ Եփրեմի ծանօթ անձնաւորութիւն էր՝ և նրա խնդրանօք Դանիէլ կաթողիկոսից օրհնութեան կոնդակ էր ստացել մի տարի առաջ:

Կայսրը կաթողիկոսին և նրա հետ եղող հոգևորականներին նախ ընդունեց առանց թարգմանի, յետոյ թարգմանով, յետոյ թարգմանին հեռացրին և մնացին կայսրը, կաթողիկոսը և նրա հետ եղողները, որոնք և ծնքաչոք աղօթեցին:

Ի վերջոյ մրգերով հիւրասիրելով պալատումը՝ կաթողիկոսը զարձաւ իւր իջևանը:

ԿԳ.

Մի քանի օրից յետոյ դուրս եկաւ կայսերական հրովարտակը (1809 թ. Սեպտեմբերի 31-ին) յանուն Եփրեմին, հայ մեկիքներին, իւրաքանչիւրին և առհասարակ յանուն հայ ազգին:

Կատարինէ Բ-ի նման՝ Աղէքսանդր Ա.

կայսրն էլ այս հրովարտակով Եփրեմին և նրա յաջորդներին ինքնաբերաբար ընդունում էր իւր խնամքի և բարձր հովանաւորութեան ներքոյ: Եւ բոլոր ուսանայերին ենթարկում է նոր կաթողիկոսի անմիջական իրաւասութեանը*):

Եփրեմը ստանալով իւր հաստատութեան հրովարտակը՝ Խաչվերացի կիւրակէ օրն կաթողիկոսական պատարագ մատուցեց հայոց եկեղեցումը: Ներկայ էին ինքը, կայսրը, մինիստրները, աւագանին, միաբնակիցը, որոնք յետոյ հրաւիրեցին Յովակիմ Լազարեանի տունը ճաշի:

Հրովարտակի հետ միասին՝ Եփրեմին շնորհւեցաւ ս. Աննայի առաջին աստիճանի շքանշանը**)) աստղով և ժառանգեց, ղիպակեայ զգեստացու, ընտիր մահուտ, 5000 ռուբլի ճանապարհածախք, բացի սպասաւորներին տրւած 1500 ռ.:

Գեղեցիկների վերջերին կաթողիկոսը կայսեր իւր հրաժեշտը տալով՝ մեկնեցաւ Մօսկւա, ուր դարձեալ մնաց առ ժամանակ մի:

Մօսկւայից նա՝ մինիստրի յանձնարարական թղթով մի դեսպան, — Գրիգոր Վահրամեանց անունով, — ուղարկեց պարսից Շահին, գահաժառանգին, Երևանի սարգարին, որոց յայտնելով իւր հաստատւելն կայսրից՝ խոստանում էր շուտով մեկնել Էջմիածին:

Սակայն այդ շուտովը ձգձգւեցաւ մինչև

*) АКТЫ. հատոր IV, էր. 173, № 254.

**)) Եփրեմը մինչև այդ ժամանակ ստացել էր պնակէ և վեզարի խաչ:

հետեւեալ 1810 թւականի յուլիս ամիսը, երբ կաթողիկոսը, վերջ ի վերջոյ, հասաւ Թիֆլիս:

Բայց այստեղ էլ կառավարչապետ Տարմասովը, պատերազմը պատճառ բռնելով, թոյլ չըտւեց, որ Եփրեմը Էջմիածին գնայ:
ԿԴ.

Ընթերցողը պետք է գիտենայ, որ Եփրեմի ընտրութեան և հաստատութեան տարին (1809 — 1810) պատերազմ էր ուսաց և պարսից ուսածկաց մէջ: Վերջին երկու ազգերը միացած էին ուսաց դէմ: Վրաստանում խլրախեններն և ներքին յուզումներն անպակաս էին: Եւրոպայում էլ՝ Նապօլէօն Ա. ոչ պակաս հոգս էր պատճառում ուս կառավարութեանը:

Եւ անս թէ՛ վերջինս ինչու այնքան շոյում ու փաղաքշում էր կաթողիկոսին:

Եւ հաստատում էր նրան՝ առանց քաճկաց Սուրբանից նախապէս հարստանալ ֆերմանն ձեռք բերելու, ինչպէս որ արեւ էր Յովսէփի և Դանիէլի ժամանակ, և ինչպէս որ սովորութիւն էր հայ ազգի մէջ, որոյ կաթողիկոսը, մինչև այդ ժամանակ, կարելի է ասել, միջազգային իրաւունք էր վայելում, որպիսի իրաւունքից չզրկւելու համար էլ՝ Պօլսոյ ազգայինները և պատրիարքը շուտով Մուլթանի կողմից ևս ֆէրման հանեցին Եփրեմի անունով:

Կառավարչապետ Տարմասովը՝ թոյլ չտալով Եփրեմին Թիֆլիսից գուրս գալու՝ մի և նոյն ժամանակ նրան խորհուրդ տւեց՝ Երևանի չիւ-

սէին-Ղուլի խանին, որ իւր բանակով ուսաց սահմանազլխի վրայ կանգնած էր, թուղթ գրել՝ հարցնելով թէ կարո՞ղ է անվտանգ սահմանն անցնել և էջմիածին՝ իւր պաշտօնավայրը գնալ:

— «Եթէ պարսից կառավարութիւնը, — այդ առթիւ Տարասովը գրում էր մինխտրին, — կաթողիկոսին ընդունեց և նա կամեցաւ գնալ, ինձ համար այդ բանը շաւ առիթ կշիւի վերսկսել ընդհատուած բանակցութիւնը Աբբաս Միրզի հետ՝ զինադադարման մասին»*):

Եփրեմի թղթին պատասխանել էր ինքը գահաժառանգը հետևեալ գրութեամբ՝ «Յուսացէք մեր կատարեալ ողորմածութեան վրայ և մի մոռանաք, սրանից առաջ՝ Չերզ Բարձրաստիճանութիւնը հաղորդել էիք մեզ, թէ ժամանել էք Թիֆլիս և այդտեղից շուտով ճանապարհ կընկնէք էջմիածնի վանքը և բաւականութիւն կուտաք սպասող միաբանութեանը: Բայց այժմ բաւականին ժամանակ է անցել և Չեր գալու մասին ոչինչ տեղեկութիւն չկայ: Եւ որովհետև Չեր Բարձրաստիճանութեան համար՝ անվայել է իւր խոսմունքը խախտել և վանքը թողնել այնպիսի անբարեկարգ և անպայծառ վիճակի մէջ, վասն որոյ Չերզ Բարձրաստիճանութիւնը՝ այլ ևս չպէտք է ուշացնէ այդպիսի բարի գործ կատարելը, այլ փութայ առանց յետաձգելու, որպէս զի Աստուծոյ հաճութեամբ մենք տեսակցինք Չեզ հետ»**):

*) АКТЫ, հատ. IV, էր. 174, № 256.

***) АКТЫ, հատ. IV, էր. 176, № 258.

ԿԵ.

Պարսից գահաժառանգի գրութիւնից յետոյ՝ Եփրեմ կաթողիկոսին այլ ևս անկարելի էր Թիֆլիսում մնալ, նա մանաւանդ որ՝ Աբբաս Միրզան իւր պաշտօնեաներից երկուսին՝ իբրև իւր կողմից կաթողիկոսին հրաւիրակ, մինչև Թիֆլիս էր ուղարկել:

Ուստի կաթողիկոսը իւր շքախմբով, որ բաղկացած էր Գաւթի երեսից էջմիածնից փախած արքեպիսկոպոսներից, մեկնեցաւ Թիֆլիսից՝ Տարասով կուսակալի նշանակած զինուորական պահնորդների ուղեկցութեամբ:

1810 թւականի հոկտեմբերի 5-ին մեր ճանապարհորդները ուսաց սահմանն անցան, մշտան պարսից հողը՝ Աբարանում, իրիկնապահին:

Հետևեալ առաւօտուն՝ կաթողիկոսի կացարանի շուրջ հաւաքւած էր էջմիածնի միաբանութեան, հայ ժողովրդեան և պարսից իշխանութեան ներկայացուցչութիւնը, բարձրաստիճան հոգևորականներ, իշխաններ և պաշտօնեաներ:

Մի վաշա զօրքի պաշտպանութեան տակ՝ այդ բազմութիւնը հոկտեմբերի 9-ին, Գանիէլ կաթողիկոսի մահաւան երկրորդ տարեգարծի օրը, հասաւ էջմիածին, ուր պատշաճաւոր ազօթք և մաղթանք կատարեց «վասն համօրէն կենդանեաց և ննջեցելոց ազգի Հայոց»:

Ապա կաթողիկոսը ընդունեց պարսից Սագրազամի (Եպարքոս) ներկայացուցչին, որ իւր

մեծաւորի կողմից և նրա գրութեամբ էջմիածին էր եկել՝ Վեհի գալուստը շնորհաւորելու:

ԿԶ.

Երկու օրից յետոյ՝ կաթողիկոսը իւր շքախմբով՝ այցելութիւն գնաց Աբբաս Միրզին, որ մեծ բանակ էր դրել Խորվիրապի մօտ:

Ճանապարհին անդադար կաթողիկոսին ներկայանում էին պարսիկ տէրութեան այլ և այլ պաշտօնեաներ և ձիաւոր զինւորներ և յարգանք ու պատիւ մատուցանում:

Եւ այսպէս մեծ հանդիսով կաթողիկոսը հոկտեմբերի 13-ին հասաւ բանակը:

Նրա իջևանելու տեղ պատրաստել էին Սաղրագամի վրանը՝ գահաժառանգի վրանի հանդէպ՝ նրանից 10 քալ հեռու, ուր և ձոխ, «համադամ» ձաշ, մրգեղէն և ըմպելի տւին հիւրերին:

Հետեւեալ օրը Աբբաս Միրզան իւր վրանում ընդունեց կաթողիկոսին և նրան իւր կողքին նստեցրեց:

Ապա, երրորդ օրը, սկսեցաւ ընծաների փոփօարինութիւնը:

Եփրեմը գահաժառանգին նւիրեց «գլարէթն մեր և զոմանս իրս, զործս ձարտար Եւրոպացւոյ՝ և բազում ինչ»:

Հետեւեալ օրն էլ՝ գահաժառանգը իւր ընծաները ուղարկեց «վասն մեր (կաթողիկոսին) զչորս պատւական խիւայս, զերկուս զիպակեղէն ազանելիս ըստ ծիսի պարսից, զգօտի ոսկեթել

ծանրագին, և զշալ՝ զոր սովորութիւն է կաթողիկոսաց իբրև նշան յարգութեան պարգևել պարսից՝ արկանել զպարանոցաւ՝ երկոքին ծայրքն կախեալ դառաջեաւ մինչև ցթաթս ոտիցն: Յղեաց (գահաժառանգն) և վասն եօթն պատուաւոր արքեպիսկոպոսացն՝ զմի մի ոսկեթել ազանելիս և զշալս, ևս վասն տէր Մելքիսեղիկ խաչակիր աւագ քահանայի Ղամազեանց գերկուս ոսկեթել ազանելիս»: «Ապա յղեալ վասն մեր զմի երիվար և զկնի այնորիկ զհրովարտակն վասն կաթողիկոսութեան մերոյ»*):

Այդ հրովարտակով գահաժառանգը հաստատելով այն ամեն իրաւունքներն ու արտօնութիւնները, որ պարսից նախնի թագաւորներն շնորհել են հայոց կաթողիկոսին՝ իւր կողմից ևս երկու նոր իրաւունք էր տալիս:

Մինչև այդ ժամանակ՝ հայոց կաթողիկոսը երբ մի տեղ էր գնում, նրա առաջին մի թամբած ձի էին տանում: Դա պարսկական արքունիքի հին պարգևն էր:

Այժմ Աբբաս Միրզան իրաւունք է տալիս՝ կաթողիկոսի առաջին երկու ձի (եղէկ) տանել:

Բացի դրանից՝ Աբբաս Միրզան տարեկան 4000 ռ. ոսձիկ նշանակեց Եփրեմի համար:

Եւ այսպէս պարզկատարած և փառաւորած՝ հայոց կաթողիկոսը իւր շքախմբով վերադարձաւ էջմիածին, ուր և նոյեմբերի 6-ին ս. օծումն ընդունեց:

*) Ամենայն Հայոց կաթողիկ., հատ. Ա, կր. 57.

ԿԷ.

Մակայն... նախ քան օծումը՝ կաթողիկոսից և էջմիածնի հոգևորական ժողովից կամ Մինօղից՝ գահաժառանգն երգումն պահանջեց՝ պարսից տէրութեանը հաւատարիմ մնալու և նրա շահերը պաշտպանելու:

Աբբաս Միրզան իւր այս պահանջը հիմնում էր ուսաց այն սովորութեանը կամ օրէնքի վերայ, որով բարձրաստիճան հոգևորականները՝ պաշտօնի մէջ մտնելուց առաջ՝ հաւատարմութեան երգում են տալիս տէրութեանը:

Պարսից խորագէտ գահաժառանգը՝ հայոց կաթողիկոսացուների կամ կաթողիկոսների հոգեբանութիւնը շատ լաւ ըմբռնել էր:

Նա յաւ տեսնում էր, որ ուսաց կառավարութիւնը այդ բարձրաստիճան հոգևորականներին՝ շքանշաններով, դրամական նւէրներով, կենսաթոշակներով, շքեղ ընդունելութիւններով և այլն՝ միանգամայն իւր կողմը գրաւելով, մեծամեծ ծառայութիւններ է անել տալիս նրանց, յօգուտ իւր պետական շահերին:

Արդ՝ ինչի՞ նոյնը չանէ և պարսիկ տէրութիւնը, որի հէնց հպատակներն էլ են յիշեալ բարձրաստիճան հայ հոգևորականները:

Եփրեմ կաթողիկոսը և սինօզականները իրանցից պահանջած երգումը տւին պարսից կառավարութեանը:

Գահաժառանգի հէնց իրան ներկայութեամբ՝ նրանք երգեցան, իրանց երգումը մի

հին գրչագիր Աւետարանի մէջ գրելով և ստորագրելով:

Այդ Աւետարանը հետը վերցրած՝ Աբբաս Միրզան մեկնեցաւ էջմիածնից իւր բանակատեղը:

Վերևում մենք ասել էինք, որ ուսաց կայսրը Եփրեմին ս. Աննայի առաջի աստիճանի շքանշան էր շնորհել:

Մինչև այդ ժամանակ պարսիկները շքանշան ասած բանդ չունէին:

Աբբաս Միրզան եփրեմ կաթողիկոսին առաջարկեց, որ ուսական կայսեր կողմից իրան տրւած շքանշանը չկախէ, մինչև որ Շահի կողմից ևս իրան սահմանւած շքանշանը չստանայ: Եւ ապա երկուսը միասին կախէ:

Գա պարսից «Առիւծի և Արեգական» շքանշանն էր, որ հէնց այդ առթիւ առաջին անգամ պարսից իշխանութիւնը սահմանեց և գործածել սկսեց:

ԿԸ.

Պարսիկ գահաժառանգի՝ հայոց կաթողիկոսին ցոյց տւած փառաւոր ընդունելութիւնը, նրան տրւած պարգևներն և արտօնութիւնն, նրան նշանակած ոռճիկն, նրան խոստացւած շքանշանը, վերջապէս նրանից և նրա գործակից հոգևորականներից ստացւած երգումն, — այս ամենը քաղաքականութեան համար՝ աննշան խորհրդներ չէին: Չէր կարելի դրանց անուշադիր թողնել:

Ուստի և Կովկասի կառավարչապետ Տարմասովը անմիջապէս՝ նախարարին զեկուցեց այդ ամենը: Ջեկուցագիրը վերջանում էր այս բաներով «Այս ամենը՝ առաջին օրինակն է և դրանից առաջ երբէք չէ եղած և այդ իսկ պատճառաւ՝ արժէ առանձին ուշադրութիւն դարձնել այդ երդմանց բռն և նպատակն ընդունելու համար»*):

Տարմասովի վերջին բառերն ընդդէմեցինք, որովհետև ամենից աւելի վտանգաւորը՝ Եփրեմին և նրա գործակիցների աւած հաւատարմութեան երդումն էր առ պարսից Շահն:

Հայոց կաթողիկոսը և նրա արքեպիսկոպոսները կարող էին պարսից ընծաներին, նրանց փաղաքշանքներին նշանակութիւն չտալ, առաւել լաւ ընծաներ և պարզեներ ու նորանոր փաղաքշանքներ ուստաց կողմից ստանալով՝ պարսիկներին դրժել, սակայն նրանք չէին կարող իրանց երգմանը դրժել: Եւ եթէ դրժէին՝ անպատիժ չէին կարող մնալ:

Ահա թէ ինչու համար՝ Աբրահամ Միրզան՝ կաթողիկոսի երգումը Աւետարանի կողքին գրելու եւ նրան վերցրեց իւր հետ:

Պատրաստած որսը ձեռքից դուրս էր գալիս...

Կթ.

Պետերբուրգում եղած ժամանակը՝ Եփրեմը նախարարից (Ռումեանցով) խնդրած էր՝ որ

*) АКТЫ, том IV, стр. 177, № 259.

իշխան Յիցիանովի և Ժեներալ Նէսպէտայեվի ձեռքով ս. էջմիածնից տարւած դարդերն և փողերն վերադարձնելն վանքին:

Կաթողիկոսի խնդիրը Ռումեանցովը հաղորդեց Կովկասի կառավարչապետին՝ ի կատարումն: Վերջինս իւր պատասխանի մէջ, կրկնելով ընթերցողին յայանի այն հին երգն թէ՛ ինչպէս իշխան Յիցիանովը, նոյնպէս և Ժեներալ Նէսպէտայեվը՝ էջմիածնի տարանքն 1804 և 1805 թւականներում վերցրել են իբրև թէ միաբանութեան խնդրանք, յաւելացնում է, թէ այդ մասին Եփրեմը իրան ևս անձամբ և երկու անգամ խնդրել է:

Ուստի և ինքը, կառավարչապետը ևս կարծում է թէ՛ արգարև, վանքի սեպհականութիւնը պէտք է վերադարձնել, որպէս զի, — շարունակում է Տարմասովը, — նախ՝ հայերը չկարծեն, որ մենք (ուները) իրանց վանքը կողոպտելու մտքով էինք վերցրել յիշեալ գարդերն ու դրամները և երկրորդ՝ պարսիկները այդ բանը առիթ չհամարեն հայերի սիրտը մեզանից սառեցնելու: Սակայն, — վերջացնում է կառավարչապետը իւր զեկուցագիրը, — որովհետև Յիցիանովի և Գուգովիչի զեկուցագրերից իւր ժամանակին՝ կայսեր քաջ յայանի է վանքի սեպհականութեան այս պատմութիւնը, — ուստի և ինքը՝ առանց բարձրադոյն հրամանի չէ կարող վերադարձնել:

Հետևաբար Տարմասովը Ռումեանցովի միջնորդութիւնն էր խնդրում այս առիթը թագաւոր կայսեր առաջ:

Միջնորդութիւնը անելուց յետոյ՝ Ռուս-մեանցովը պատուիրեց կառավարչապետին՝ վերադարձնել վանքի սեպհականութիւնը, բայց... շարունակում է նախարարը, — «եթէ պատրիարք կարողիկոսը հարկաւոր համարեց, որ յիշեալ զանձերը մեկանց յետդատարանի էջմիածին, այլ մի մասն առ ժամանակ մնայ Թիֆլիսում, կարողիկոսի այդ խնդիրն էլ յարգեցեք»*):

Հ.

Նախարարի այս թղթի իմաստը՝ կառավարչապետը իսկոյն հասկացաւ: Ուստի և յարմար առիթ էր որոնում՝ վանքի սեպհականութեան վերադարձնելը նորից ձգձգելու:

Եւ առիթը ինքնիրան եկաւ:

Արքայ Միրզան առաջարկեց կաթողիկոսին՝ վանքի ունեցած շունեցածը ցուցակագրելու:

Թէ ի՞նչ նպատակաւ, յայտնի չէ:

Թերեւս պարսից գահաժառանգը մտադիր էր վանքի ամենահարկաւոր զարդերն իւր հաշուով ձեռք բերել. թերեւս իշխան Յիցիանովի և ժեներայ Նէսվէտայեվի արած կողոպուտը՝ ի գիր արձանացուցանել, ձեռակերպել էր ուզում: Եւ կամ մի այլ նպատակ:

Սակայն պարսից գահաժառանգի առաջարկութիւնը ինչ նպատակ էլ որ ունենար, — այդ նպատակը չէր կարող հիմք դառնալ Կովկասի կառավարչապետի ձեռքին՝ նոր ի նորոյ ձգձգելու՝ վանքի սեպհականութեան վերադարձուցումը:

*) АКТЫ, հատ. IV, էր. 175, № 257.

Նոյն իսկ իւր նախկին գրութիւնում յայտնած մտքերի նկատմամբ հետեւողական լինելու համար՝ Տարմասովը պէտք է վերադարձնէր վանքի սպրանքը:

Սակայն... Տարմասովը, որպէս պաշտօնեայ, մի և նոյն ժամանակ, պարտաւոր էր նախարարի հրամանին հետեւել:

Ուստի նա Ռուսմեանցովին պատասխանեց թէ՛ որովհետեւ Արքայ Միրզան առաջարկել է վանքի սպրանքը ցուցակագրելու, ուստի ինքը այդ սպրանքը էջմիածինն չի վերադարձնիլ, մինչև որ չստուգե թէ՛ պարսից գահաժառանգը ինչ նպատակաւ ցուցակագրութիւն է պահանջում:

Եւ թէ՛ յիշեալ սպրանքի և դրամների էջմիածին ուղարկելն՝ արդեօք կաթողիկոսի անձը կրակածի տակ յի՞ ձգում պարսից կառավարութեան առաջ*):

ՀԱ.

Ընթերցողը Տարմասովի այս տողերի մէջ թող ուրիշ բան չպտուէ, բացի դիպլոմատիկական բառախաղութիւնից:

Տարմասով կառավարչապետի այն երկու գրութիւններից, որ նա ուղղել է Ռուսմեանցովին, մի բան միայն լոյս է ընկնում:

Իւր տեղում մենք ստել ենք, որ Թիֆլիսում Յիցիանովի հրամանաւ կազմած ցուցակում փոքրի մասն չկայ:

Մինչդեռ Տարմասովը իւր գրութիւններում

*) АКТЫ, հատ. IV, էր. 177, № 259.

փողի անուն էլ է տալիս, դրւած «ի պահեստ ար-
ճունի գանձարանին»:

Վանքի փողերն վերցնողը՝ ժեներալ Նէսվէ-
տայեֆն էր, որի գէմ եղած բազմաթիւ տրտունջ
ու բողբոջներից հարկագրւած՝ իշխան Յիցիանովը
ժեներալից բացատրութիւն էր պահանջել:

Նէսվէտայեֆն բացատրութիւն տւեց, որը
Յիցիանովը ուղարկեց Յովհաննէս արքեպիսկո-
պոսին, — Թիֆլիսի առաջնորդին, — իւր հետևեալ
զբութեամբ՝ «ընկալայ ես ըսպօրթ և գիր ի
ժեներալ մայիօր Նէսվէտայեֆէ յաղագս արդա-
բացուցանելոյ իւրոյ ի գրպարտարենե, և առ
քեզ ուղարկեցի զգիրն այն, զոր թարգմանեալ
տեսանէք, որպէս և ես տեսի. որ պարտաւորն
ձեր արհիտրմէն եմ և ոչ նա (Նէսվէտայեֆ),
ևս առաւել այն, ով որ 15 ամե նա ինձ ճա-
նայէ և ես գիտեմ զնա, որ ոչ սիրե զօգոս ինչ
(շահասէր չէ), վասն այսորիկ կարող էք դատել
զարգարութիւն նորա. ի ըսպօրթին զրէ նա
(Նէսվէտայեֆն), որ սուտ պատրիարքն Դաւիթ
գարձեալ է ի էջմիածին, կալեալ է՝ խաչ, մա-
սանք և այլ նիւթքն և կայքն և սուեալ է ի
նմանէ Մէհթի Դուլի խանն»*):

— Հապա այն ի՞նչ փողեր են, որոնք, ըստ
Տարմասովի, տրւած են արքունի գանձարանին
ի պահեստ:

Անցնենք մեր քաղաքներին:

*) Դիւան. գիրք էր. 452—453.

ՀՔ.

Եփրեմ կաթողիկոսի առաջին գործն եղաւ՝
հաստատել իւր հօտի մէջ այն խաղաղութիւնը,
որ Դաւիթ-Դանիէլեան շփոթների պատճառաւ,
վերցրել էր տասը տարուց ի վեր:

Դաւիթը տակաւին կենդանի էր, և ինչպէս
տեսանք, չափազանց վիրաւորելով Ներսիսի
արարմունքից՝ քաշել էր Երևան իր եղբօր տունը:

Նա տեսնում էր, որ Դանիէլին իւր ձեռքն
առնող, նրա վրայ բռնացող Ներսէսը, — նա, որ
ստիպեց Դանիէլին Երևանի սարգարին առաջ վը-
կայել իբր թէ՛ Դաւթին ծեծել տողն ու մօրու-
քը գերծել առդս ինքը, կաթողիկոսն է եղել,
այլ ոչ Ներսէսը, որ միմիայն այդ կերպով, ևս
և սարգարին մեծ կաշառք տալով հազիւ հազ
պատասխանութիւնից ազատեցաւ, — գոյն այդ
Ներսէսը այժմ էլ Եփրեմին է ձեռք առել:

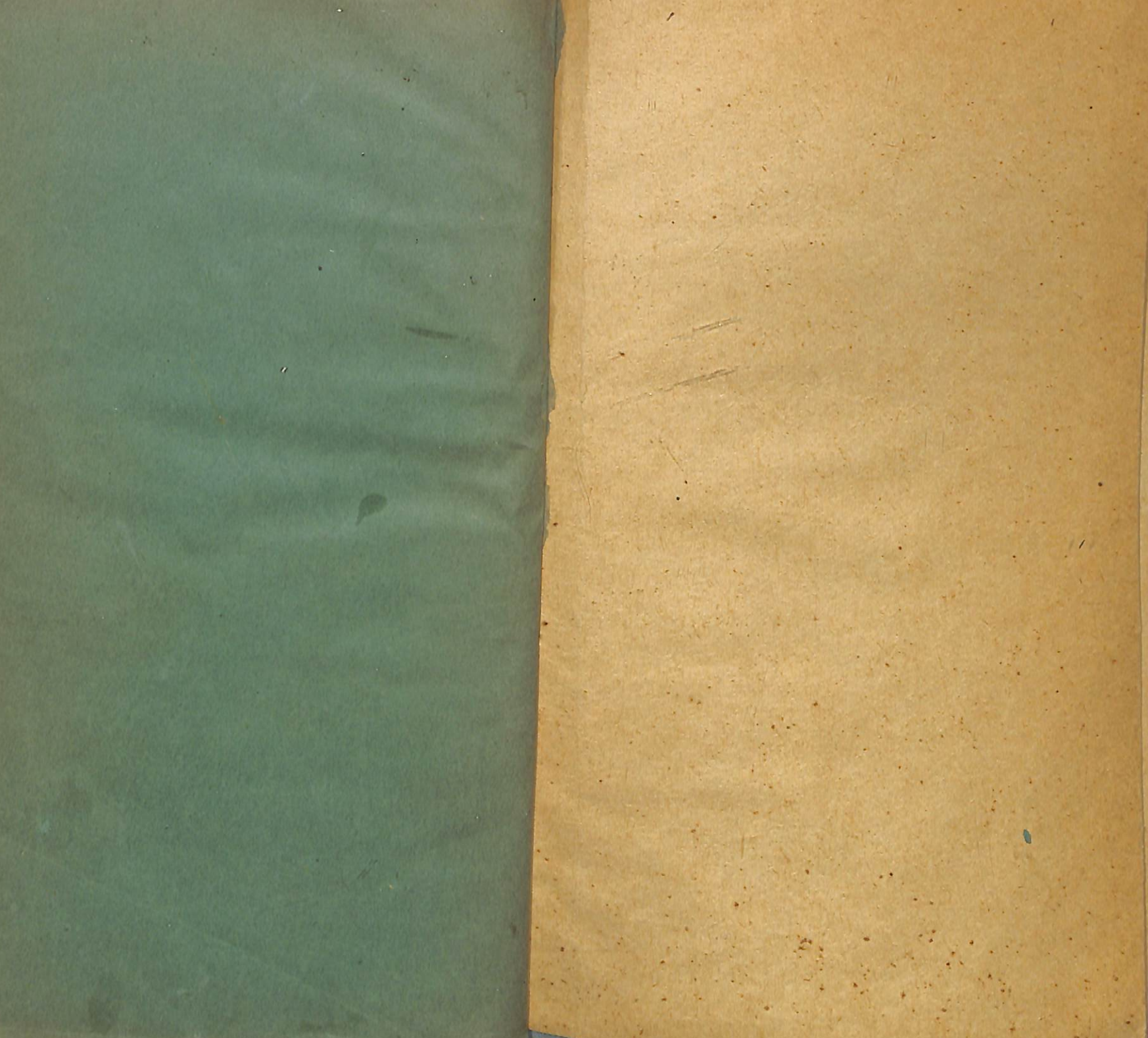
Բնական է ուրեմն, որ Դաւիթը՝ եթէ ոչ
կաթողիկոսութիւնը նորից ձեռք բերելու նպա-
տակից՝ գոնէ անձնապաշտպանութեան զգաց-
մունքից թելադրւած՝ աշխատէր Երևանի սար-
գարին իւր կողմն ունենալ: Եւ հարկաւոր դէպ-
քում նրա պաշտպանութեանը, նրա աջակցու-
թեանը դիմել:

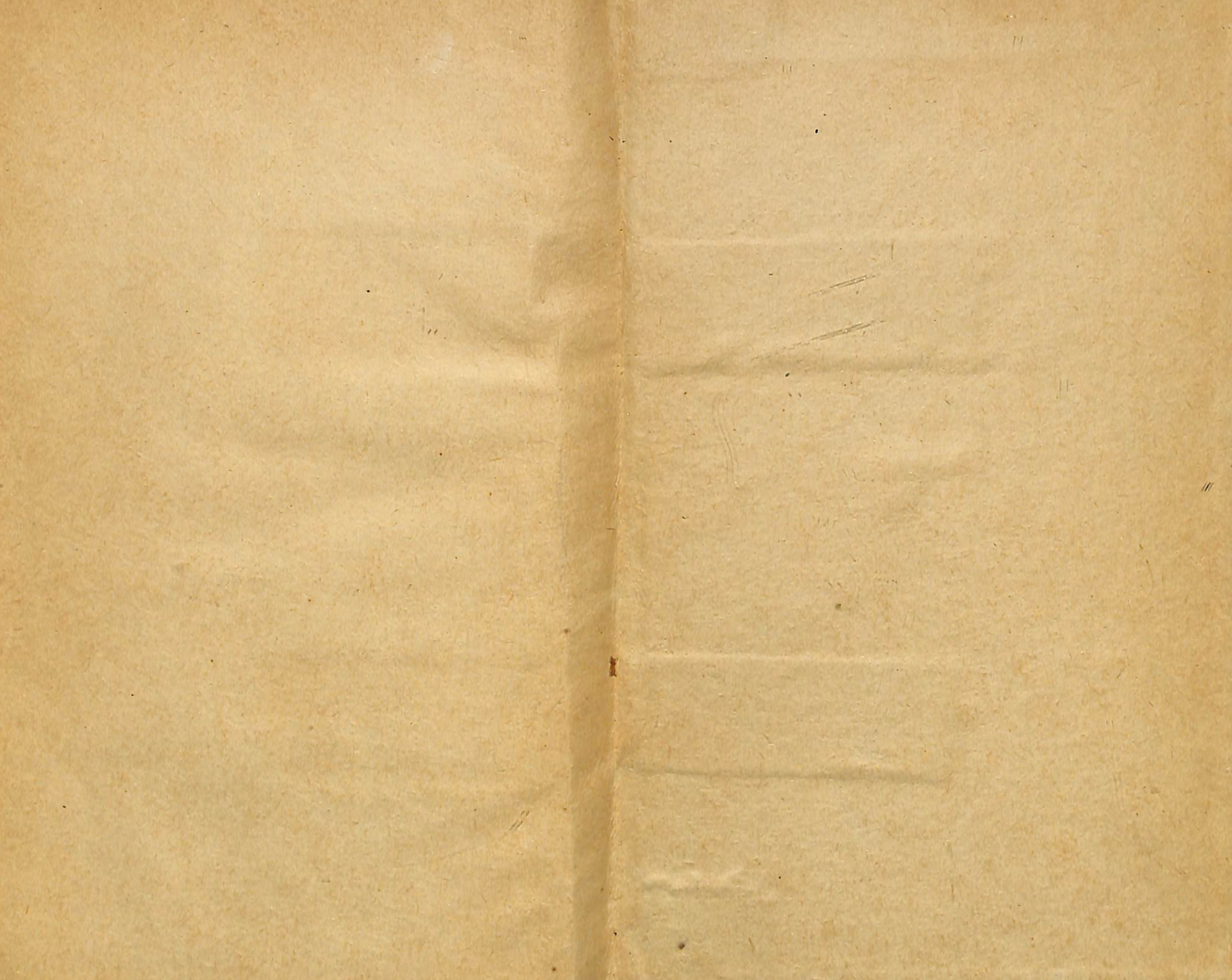
Եփրեմը այդ բանն հասկանում էր, ուստի
և աճապարեց Դաւթին հաշտեցնել Մայր Աթոռի
և նրա գահակալի հետ, մի յատուկ «գաշնա-
դրութեամբ», որ հաստատւած է երկու կաթո-
ղիկոսների և 7 արքեպիսկոպոսների ստորա-
գրութեամբ:

6891